

İçindekiler Tablosu

<u>I. Çadırlardan Müteşekkil Ordu</u>	2
<u>II. Cuhou (M.Ö. 1050-349) Devrinde Hükümdar Şehri</u>	2
<u>III. Oğuzların Ecdadının Kurganları</u>	3
<u>IV. Milâd Etrafında Hun Orduları</u>	4
<u>V. Erken Türk Devrinde Ordu</u>	4
<u>1. Türk Ordu Şehirlerine Umûmi Bir Bakış</u>	4
<u>2. M.Ö. I. Yüzyılda Kırgız Ordusu</u>	8
<u>3. Alp ErTunga ve Oğullarının Orduları</u>	9
<u>4. Argıt</u>	9
<u>5. Çayardı (Kaşgari: Maveraünnehir)</u>	10
<u>6. Amu Derya Cenupu</u>	12
<u>7. Ötüken ve Kem İlleri</u>	12
<u>8. Turfan ve Kansu'da Uygur Beldeleri</u>	15
<u>9. Oğuz Şehirleri</u>	17
<u>10. Hakanlı Devri</u>	19
<u>11. Selçuklu Devri</u>	20
<u>Dipnotlar</u>	21
<u>Kaynaklar</u>	30

Prof. Dr. Emel ESİN

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Miladi 750 civarında kitâbesini taşa vuran Moyuncur Kağan,¹ Ordubalık'tan bahsederken, "il örgünü" (il tahtı) ile "il ebi" (il evi) tabirlerini kullanmakta idi. Gök Türk ve Uygur metinlerinin² "orduğ" kelimesine uygun olarak, Kâşgari³ de "ordu" sözünün başlıca manâsını şöyle anlatır!

"Ordu: melik kasabasıdır... yani imâmet (devlet idaresi) beldesi". Kasaba kelimesi de, bugün kullandığımız anlamda küçük şehir demek ise de, aynı zamanda melik kasrına ve şehrine verilen ad olmaktan ötürü, memleketin başkentine işaret ederdi.⁴ Aslen "orduğ" veya "ordu", hükümdarın çadırının veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibaret idi ve kapladığı mesâha pek büyük olamazdı. Fakat bazen "ordu" başka bir "balığ"⁵ın, yani müstahkem şehrin içinde bina ediliyor veya "ordu"nun etrafına yeni bir "balık" kuruluyordu. Bu takdirde, "Ordubalık"⁶ ve "Ordukent"⁷ tabirleri, içinde "ordu"nun teşkil ettiği, ikinci bir iç kale bulunan şehir demek oluyordu.

Gerek çadırlardan müteşekkil, perde ile çevrili bir ordugâh olsun, gerek sûrlar ile çevrelenmiş bulunsun, şekil bakımından olduğu kadar, ifade ettiği kozmik timsaller yönünden de, "Ordu" mefhûmu, evvel emirde, proto Türk milletlerden Chou⁸ ların (M.Ö. 1050-249) geleneğine bağlanmaktadır.

I. Çadırlardan Müteşekkil Ordu

Göç ve sefer esnasında⁹ dört cihete nazır, şehir gibi duvarları ve kapıları (tahta?, kumaş?) olan bir ordugâhta Chou beylerinin çadırları, mensup buldukları illerin coğrafi durumuna göre, dört cihete dizilirdi. Hükümdar çadırı muhtemelen ortada veya şimal tarafında ve kapısı cenûba doğru bulunmakta idi. Hükümdar yüzünü güneşin evci sayılan cenûba çevirirdi.

Tarihler,¹⁰ nice göçebe veya seferde bulunan Türk hükümdarlarının Chou'larınkine mümâsil çadırlardan müteşekkil ordugâhlarını tasvir eder. M. VIXI. yüzyıllar arasında, hemen şu sahneler hatıra gelir: M. 568'de Kuça yanındaki Yulduz vâdisinde, Aktaş üstündeki ordugâhında, İstemi Kağanın Bizans elçisi Menandrosu kabûlu; M. 608'de Çin Fagfûru Yangti'nin, Shansi ilinde, "Geyik geçidi" ötesinde, "Ejder Ordusunda", Doğu Türk hükümdarı "K'imin" Kağanı ziyareti; M. 630 etrafında, Talasm 150 li (75 km kadar) doğusundaki "Bingyul" korusunda, boynunda çingiraklı ahûlar arasında yazı geçiren Fars ve Gandh#ra fatihi, Batı Türk kağanı T'ung Yabgu; Çin saraylarından kaçıp, İleriş Kağan (681-692) ile beraber, Karakum'da, çadır altında GökTürk devletini yeniden kurup, Türklerin göçebe kalmasında bu milletin bekasının şartını gören Tonyukuk; M. 922'de, İtil kıyılarındaki çadırında İslâmiyeti kabul eden "Sakl#p" Yaltavarı; en nihayet, M. XI. yüzyılda, "Kurvi çuvaç" (hakan otağı) kurup, tuğları dikip, davulları vurdurarak, sefere çıkan Hakanlılar.

II. Cuhou (M.Ö. 1050-349) Devrinde Hükümdar Şehri

Çin târihleri,¹¹ proto Türk saydığımız Chou'ların, müstahkem hükümdar şehirlerini nasıl kurduklarını anlatır. Hükümdar şehri, yeryüzünün modelinde bir mikrokozmos olarak tasavvur edilmekte idi: Yeryüzüne ve imparatorluğun sathına atfedilen tam dörtköşe planda¹² olurdu. Dört cihete nâzırdı. Temsili olarak, baş cihet sayılan cenûp tarafı, aynı zamanda, güneşin evcine, yaz tahavvülüne, öğle saatine, parlaklığa, kırmızı renge, Kuş burcuna (Türklerde Kızıl Sağızgan),¹³ imparatora ve erkeklik ile tek sayılar timsali yang mefhumunun evine işaret ederdi. Şimal tarafı ise ayın evcine, kış tahavvülüne, gece

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

yarısına, kara renge, karanlığa, yılanın sarıldığı Kaplumbağa burcuna (Türklerde Kara Yılan burcu), imparatoriçeye ve kadınlık ile çift sayılar timsali yin mefhumuna tekabül ederdi. Doğu ciheti güneşin doğuşunu, bahar itidâlini, sabahı, gök rengini, Ejder burcunu (Türklerde KökLuu) temsil ederdi. Batı tarafı güneşin batışına, güz itidâline, akşama, ak renge, Kaplan Burcuna (Türklerde Akbars) teşmîl edilirdi. Böylece, şehrin planı hem yeryüzünü hem de Chou takvimini aksettiriyordu. Chou takvîmi, GökTürk takvimi gibi, kış tahavvülünde başlardı.¹⁴

Chou başkentinin mevkii hakkında bir kayıt daha vardır: şehrin şimalinde bir dağ ve cenûbunda bir nehir bulunuyordu (ordu şimâlinde dağ Türk metinlerinde de vardır).¹⁵

Chou şehrinin mesâhası, kapıların sayısı, şehri bina edenin mertebesi ile mütenâsip idi. Mesela imparator şehri 12 kapılı; 1. derece bey şehri 9 kapılı; 23. derece bey şehri 7 kapılı; 45. derece bey şehri 5 kapılı idi.

Şehrin dokuz sokağı, sûrlara muvazî ve birbirlerine 90° derece amûd olarak dizilir ve merkezde, mihverler boyunca bir haç teşkil ederdi (Türkçe metinlerde dört beltir yol).¹⁶ Surların iç kısmında, şehrin dört çevresini saran bir de devriye sokağı vardı. Erkekler, yang mefhumuna mensûp oldukları için, sokağın cenûp veya doğu tarafında yürürlerdi. Kadınlar, yin mefhumunu temsil etmekte bulduklarından, sokağın şimal veya batı tarafında giderlerdi. Sokağın ortası, arabalara mahsus idi.

Şehrin tam ortasında, göğün kutbunu teşkil eden ve eski Türkçe metinlerin¹⁷ "Temür Kazuğ" ve "Yitiken" adını verip dini mahiyet affettikleri Kutup Yıldızı ve Ayı Burcunun altında, hükümdar köşkü yer alırdı. Hükümdar köşkü dünyanın merkezinde tasavvur edilen kozmik dağı temsil ederdi. Efsaneye göre, imparatorlar, dünyanın merkezindeki dağlar üzerine köşk inşa etmişlerdi. Chou'ların hükümdar şehri, böylece, göğe, yere, dağlara, güneş ve aya, yıldızlara ve bilhassa hükümdarın ecdadına adanmış, mukaddes bir şehir mahiyetinde bulunuyordu.¹⁸

Şehrin köşelerinde, hudutlar tayin edildiği zaman dikilen direklerin yerine, ince kuleler inşa edilirdi.¹⁹ Köşe kuleleri, ilin dört bucağındaki "muhafız" dağlara teşmîl edilirdi.²⁰ Güneşe benzetilen hükümdar, güneşin burçlar boyunca seyrine mümasil tarzda cvelan ederek, dört mevsim sırası ile dört, bucaktaki dağları ziyaret ederdi.²¹ Biri Shensi (Ch'angngan) diğeri Honanda (Loyang) olmak üzere, Chou'ların iki başkenti vardı.²² Yine Chou neslinden Wu kralı Holü'nün (M.Ö. 514496) şehri pek meşhurdu. Bu şehrin cenûp kapısında ejder ve yılan tasviri vardı.²³

III. Oğuzların Ecdadının Kurganları

Tolstov²⁴ şuna dikkati çeker: M.Ö. IV.II. yüzyıllarda, Harezmi'de, yerli yapı geleneğine uymayan müstahkem şehir ve "kurgan"²⁵ (kalenin Türkçesi) şekilleri gözüktü. Bu yapıların hususiyetleri Chou hükümdar şehirlerini hatırlatıyordu: dörtköşeye ortası haç şeklinde plan; yapı bakımından hiçbir faidesi bulunmayan, ancak ananevi ve temsili anlamı olabilecek ince köşe kuleleri; toprak malzeme. Bu münâsebet ile Tolstov²⁶ Türk dilinde şehir manâsına gelen balık kelimesinin balçık ile müterâdif olup Türk şehrinin toprak malzemededen yapıldığına da dikkati çeker. Tolstov'a²⁷ göre Harezmi'de M.Ö. IV.II, yüzyıllarda ilk görülen yeni yapı geleneğini, antropolojik kalıntılardan yarıMongoloid oldukları tespit edilen Hun veya Türk olan göçmenler muhtemelen doğudan getirmişti. Tolstov'a nazaran bu boylar Harezmi'de yerli bulunan Skitlerden Aougassie, Apasiaka, Dukeres (Tohar)

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

boyları ile karışarak Oğuz ve Peçenek Türklerinin cediti oldular. Aougassic; Apasiaka, Dukeres gibi kadim boy adları Oğuz, Peçenek, Duker isimlerinde yaşamağa devam etti. M.Ö. II. yüzyılda Çinlilerin Kenghi adını verdiği Semerkant ve Taşkent ili adları Kanglı'nın erken bir şeklidir. Tolstov, Oğuz Han destanına bu devre ve Hunlara bağlar.

IV. Milâd Etrafında Hun Orduları

Ivolga ve Selenga nehirleri üzerinde Ulanude'de²⁸ kalıntıları bulunan 72x380 m sathındaki şehirden anlaşıldığına göre, Hun şehirleri döğülmüş kerpiçten balçık sûrlar ve hendekler ile çevrelenmişti. Ulanude etrafında dört sıra sur ve hendek vardı. Ulanude'nin bir ordu şehri olması imkânı, içinde bulunan küçük meskenler yanında, iki de büyük yapının mevcudiyetinden istihrac edilir. Bunlardan 9 x 8 m. sathında ve duvarları 1 m eninde bulunan kerpiç yapı bir bey meskeni olabilirdi. Bu yapının köşelerinde ve ortasında tahta sütunlar vardı. Bir külhandan gelen sıcak hava, meskenin altından geçen borular vasıtası ile meskeni ısıtıyordu. Ayrıca, ocak da vardı.

M.Ö. 4336 yılı etrafında, Hun Shanyü'sü Tsitki'nin (de Groot transkripsyonu. Franke: Tschitschi) Kırgız ve Tingling gibi Türk boylarının yaşadığı Talas'ta bir ordusu vardı.²⁹ Çinlilerin tarifine göre bu ordu balçıktan, dörköşe planda ve her tarafında bir kapısı ve kuleleri olan bir kurgan idi. Balçık kurganın etrafında tahta perdeden müteşekkil ikinci bir sıra sûr bulunuyordu. Kurganın üstünde Shanyü'nün beş renkli bayrağı dalgalanırdı. Çinliler M.Ö. 36'da bu şehri kuşatmıştı. Davullar çaldırarak muharebeye başlayan Shanyü ve askerleri, Shanyü'nün hanımı ve diğer kadınlar da birlikte olarak, hepsi düşüp ölünceye kadar kuleden Çin askerine ok atarak orduyu müdâfaa etmişlerdi.

Cenup Hunlarının ordu ve mukaddes bir merkez mahiyetinde bina ettikleri Kutsang³⁰ şehri bugünkü Kansu'nun Liangchou mıntikasında bulunuyordu. Bir dörkögen şeklindeki bu şehrin doğubatu mihveri şimalcenup mihverinden daha uzundu. Kutsang'da, yer ma'bûdu sayılan ejdere ibadet edilirdi, Hunların ve Türklerin yer ve gök ma'bûdu sıfatı ile ejder ibadeti hem Kutsang'da hem de Orkun³¹ mıntikasındaki ordu'da, mevsimlerin değıştiği devirlerde, bilhassa yaz tahavvülünde yer alırdı. Shanyü'ye tâbi beyler bu âyinler münasebeti ile orduda toplanırlardı.

M. 412439 arasında, GökTürklerin kağan soyu Ashina'ların da tâbi bulunduğu Tsük'ü Hunları tarafından alınan Kutsang, ordu ittihâz edildi.³² M. 439'da Tsük'ü Hunları ve Ashina'lar Çinliler tarafından mağlûp edilerek buradan tard oldu. Gobi sahrasını zahmetle geçerek kaçtılar. Turfanda bir devlet kurabildiler. Fakat, M. 460'ta Turfandan da sürülerek, Altay dağlarına kaçtılar.³³ GökTürkler, Altay'dan çıkarak, Ashina'ların idaresinde, M. VI. yüzyıldaki büyük Türk imparatorluğunu kuracaklardı.

V. Erken Türk Devrinde Ordu

1. Türk Ordu Şehirlerine Umûmi Bir Bakış

Türklerde "ordu" mefhumunun Chou ve Hunlar gibi ecdât milletlerin çizdiği çerçevede geliştiği muhakkaktır. Bunun yanında daha yeni ecnebi tesirlerde kaydolundu. Bilinen en eski Türk ordukurganı Kırgız illerinde M.Ö. 1. yüzyılda, Han devri Çin tesirleri altında vücuda gelmiştir.

M. VI. yüzyıldan beri Gök ve Batı Türklerinin ve bilhassa Uygurların Burkan dinini kabul

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

etmeleri bazı Türk ordularına (meselâ Kağanstüpa) mukaddes Buddhist şehri görünüşünü verdi.³⁴ Manihailik ise Parthe ve Soğd tesirlerini getirdi. Moyuncur Kağan, bina ettirdiği dört "balık" grubundan, "BayBahğın" Çinli ve Sogdaklar³⁵ tarafından yapıldığını söyler. Kaşğari'nin "Argu" adını verdiği Çu ve Talas nehirleri vadileri bölgesinde de, Batı Türk devrinde kurulan şehirciliğin Sogdak muhacirlerin yol göstermesi neticesinde doğduğuna Bernştam da işaret eder.³⁶ Türk şehri'nin "ordu", "balık" ve "kay"dan ibâret yani İrani şehirler gibi, "kuhandiz" (içkale: Farsça bir kelimenin Arapça şekli), madinah veya şahristan (iç şehir) ve rabaz (dış mahalle) den müteşekkil olduğuna muhtelif müellifler dikkati çeker.

Ancak Lavrov³⁷ şu noktayı tebârüz ettirir: Türk Şehirciliğinde Çinli ve Sogdak tesirleri ancak ticârî merkezler ve halk mahalleleri için söz konusudur. Yoksa Türk ordusu mümâsili İran kuhandiz'ine benzememektedir. Kuhandiz gelişi güzel büyümüş ve muayyen şekli olmayan bir kale iken, Türk ordusunun değişmeyen bir şekli vardır: dağ veya sed üzerine bina edilmiş, dörtköşe planda, köşelerinde kuleler bulunan kurgan. Lavrov'un bu mülâhazasından, Türk ordusunun Chou hükümdar şehri geleneğini muhafaza etmiş bulunduğu istihrac edilir.

Chou devrinden beri Orta Asya'da vâki gelişmeler arasında, ancak Buddhism, kendine has bir kral şehri mefhumuna sahip bulunuyordu. Orta Asya ve Çin'de Buddhismin kral şehri mefhumu yerli, muhtemelen çoğu Chou'lar dan da kalan gelenekler ile karışmış ve yeni bir kozmoloji çıkmıştı; Çin Buddhist yazıları bunu şöyle ifade eder:³⁸

"SuMeru (Altın Dağ), denizlerin ortasında (dünyanın merkezinde), altın bir halka üzerine oturtulmuştur. Güneş ve ay bu dağın etrafında dönerler. (Bu dağda) mabûtlar oturur." Mabûtlar kralı İndra'nın şehri, bu dağın tepesindedir. Indra ise dünya krallarının hâmisî sayılmakta idi ve krallar Indraya teşbih edilirdi. Sumeru etrafında yedi sıra dağ ve yedi halka deniz vardır. Dört cihette dünyanın dört büyük imparatorluğu bulunmaktadır. Dört imparatorluğa hakim olan krala dünya kralı (cakravartin) denmektedir. Böyle krallar çok nadir olur. Tabii şekilde, dört cihetin ayrı kralı bulunur.

Cenup ciheti kralına "filler beyi" denir (Hindistan). Batı ciheti kralına, Batı denizlerine ve onlardan çıkan incilere hâkim olduğu için "hazineler beyi" denir (Çine nazaran Batı illeri Orta Asya'dır ve Batı Denizi Hazer denizi sayılırdı). Doğu kralına, memleketinde hakimler çok bulunduğu için "İnsanlar beyi" adı verilir (Çin). Şimal kralına, o illerde çok at yetiştiğinden, "atlı bey" denmektedir (Türk hükümdarları, Çinliler ve Araplara göre, "atlı bey"dir).

Buddhist kozmolojinin krallar hakkındaki mefhûmlarının Türklerce benimsendiği "tengriler ordusu", "Sumir" (Sumeru) ve "Intri" (Indra) mefhum ve adlarının ve "cakravart" (cakravartin) tabirinin Buddhist Türk metinlerinde anılmasından anlaşılmaktadır. Sanat eserlerinde de bu mefhûmların tasviri tekerrür eder. Bir Uygur duvar resminde, Sumir Dağı, kozmik denizler ve dağ silsileleri ortasından yükselmektedir. Dağın tepesinde, "tengriler ordusu" veya Chou geleneğinde kral köşkü durmaktadır.

Böylece, Türklerde, hükümdar ordusunun eksen şehrin şimâlinde bir dağ üzerinde olması veya dağa mümâsili bir sed üzerinde bina edilmesi, Chon ve Buddhist tasavvurları ile de belki ilgili olarak, ordu geleneğinin bir değişmez unsuru daha olarak tebellür etmektedir. Türk tarihinde ordu ile ilgili dağ adı çok geçer.³⁹ GökTürklerin beşiği, tulga şeklinde ormanlı Altın Dağ, Altın Yiş (Altay); GökTürk ve Uygur ordu merkezlerinin bulunduğu ormanlı dağ

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Yiş Ötüken; Ordubalık yanında Kut Dağı (Karakurum); Çu nehrinin 40 li (20 km kadar) şimalinde olup Batı Türk kaganlarının intihap edildiği bir diğer rivayete göre beylere merteye verildiği "Kietan" Dağı (Minorsky'ye göre, Çu ve 111 vadileri arağındaki silsilede, 3000 m. kadar yüksek Kastek geçidi); Batı Türk hükümdarlarının Kuça şimalinde, Yulduz vadisindeki ordusunun bulunduğu Aktaş; Beşbalık yanındaki Kinling (Altın Dağ, Kaşgari buna Altun Han adını verir). Efsâneler de ordunun dağ veya dağa mûmâsil sed üzerinde binâ edilmesinin ananevi mahiyetini aydınlatır: M. VII. yüzyıl Bizans târihçisi Theophilaktos Simokatta'ya göre, en büyük Türk hükümdarı Altın Dağ üzerinde ikamet etmektedir. Altun Yaruk'ta, Tamu hâkimi "Erklig Kan"ın ordusu "balık"ın şimâlindeki dağdadır. Erken Türk ve Çin metinlerinde Kögmen Dağı (Sayan) ve eponim Türk hakkında efsâneler vardır. Eponim Türk Sayan dağında ilk ateşi yakmıştı. Barthold'un Türkistan târihine kaynak olarak neşrettiği yazmalardan M. 1126 tarihli Mucmil altavarih (Bibl. Nat. ancien persan 62) de varak 64'te şöyle der:

"IssıkKöl kenarında bir dağ vardı. Türk (Yafeşin oğlu) orayı makam edinmişti. bir gece o dağın tepesinde ateş gördü. o dağa Anduk Art adını verdi. onun tepesine otağını kurdu".

Dört cihete nâzır, dörköşe Chou kral şehrinin yeryüzünü temsil ettiğini yukarıda kaydetmiştik. Orta Asya'da gelişen Buddhist Mahayana mezhebi tasavvurlarındaki mandala⁴⁰ da (Türkçesi mandal) cakravartin'in şehri olarak makrokozmun bir modelini teşkil ediyordu. Tunhuang'da bulunmuş, kimisi Uygur devletinden mandallar makrokozmun modeli bulunan kral ve Burkan şehrinin planının, Chou devri dörköşe hükümdar şehri planına yakın olduğunu gösterir. Ancak mandalın dört cihetteki giriş kapıları çıkıntı teşkil etmektedir. Burkan sakyamununin babası olan kralın şehri Kapilavastü Buddhist sanatının muhtelif kollarında çok kerre temsil edilir. M.II. yüzyıldan bir Tunhuang resminde, Kansunun Türkler re Tibetliler işgalinde olduğu devirde⁴¹ yapılmış bir Kapilavastü tasviri mûmâsillerinden çok başkadır ve muhtemelen mahalli saraylardan mülhemdir. Tunhuang'da yapılan Kapilavastü tasviri. Uygur avlulu ordu resimlerine epey benzer. Ancak, tarihi kayıtlardan, arkeolojik⁴² kalıntılardan öğrendiğimiz ve bazı Uygur resimlerinin belki teyyid ettiği gibi, Türk ordusunda hükümdar otağı veya "kalık" (yüksekte köşk) ya ordunun bir sed teşkil eden surlarının tepesinde bulunuyordu, yahut da iki katlı bir "kalık" şeklini alıyordu. Halbuki Tunhuang'da yapılmış Kapilavastü resminde, merkezde bulunan hükümdar köşkü hafif bir sed üzerine yükselmiştir. Böylece, Uygur sanatında, lev XIc gibi resimlerin, Burkası şehri modelinde vihâra'yı temsil ettiğini ve kalığın sûrlar tepesinde bulunduğu veya iki katlı olduğu resimlerin ise, hükümdar meskeni olabileceği neticesine varılabilir.

Kapilavastü resminde kuleler üzerinde de köşkler görülür. Kuleler üzerinde veya sûrların kenarlarında köşkların bulunması da Türk kale resimlerinde ve geleneğinde tekerrür eder.

Gerek Chou hükümdar şehrinde, gerek mandala da görülen ve dört cihete hakimiyeti temsil ettiğini anlattığımız merkezdeki haçvarî "dört beltir yol" Türk ordusunda da vardı ve Türk Kağanı da kendini dört cihete emreden bir cakravartin olarak tasavvur ediyordu. Türk Bilge Kağan (716-734) şöyle diyordu:

"Tengriteg, tengride bolmış Türk Bilge Kağan bödke olurtum. İlgerü kün togusıka, birgerü kün ortusınaru, kurigaru kün batısınka, yirgaru tün ortasınaru, anda içreki budun kop mana körür" (Orkun, c. II, s. 22). [Ben] göğe mûmâsil, gökde olmuş Türk Bilge Kagan, o anda [tahta] oturdum. İleri gün doğusunda, yanda gün ortasında [cenup], arkada gün batısında, yukarıda tün ortasında (şimal), bu sahalar içindeki bütün milletler bana bakar).

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Tunhuang'da bulunmuş, Göktürk harfleri ile yazılı ve M. VIII X. yüzyıllardan sanılan İrkbitiğ'in XXVIII. irki da orduyu dört cihete nâzır olarak târif eder:

"Kan olurupan ordu yapmış İli turmuş, dört buluntaki edgüsü, uyuru tirilipen, menileyür, bedizleyür" (Orkun, c. II, s. 78).

(Han oturup [tahta] ordu kurmuş. İli durur. Dört köşedeki iyiler, akıllıları toplayarak, hoşnut olur [dünyayı] süsler).

Chou'larda sekizköşe de yeryüzünü temsil ederdi,⁴³ dünyayı sekiz köşeli bir mahal olarak tasavvur etmek geleneği, Orta Asya'da Türkçe kuzedgüci" (lokapala) denen ve dört cihet ile dört köşeyi muhafaza ettikleri sanılan alp mabutlar mefhumu ile birlikte gelişti.⁴⁴ "Sakinç" (mürâkabe) halinde, dünyayı gözü önünde canlandıran "arşıvcı" (sihirbaz râhib) şöyle diyordu:

"Dört yingak, dört bulung, sekiz yingak bolur" BangGabain, TT V, satır 62).

(Dört cihet (ve) dört köşe sekiz cihet eder).

Sekiz köşeye aşağı ve yukarı cihetler de ilâve edilirse, on cihet mefhumu meydana geliyordu (ontun singarki Burkanlar: on cihetteki Burkanlar, TT, V, satır 78). Mümasil şekilde, dört cihete yukarı ve aşağı cihetler de ilâve edilince, altı cihet mefhûmu ve ondan doğan altıköşeli şekil ideogramı vücut buluyordu. Hun shanyü'sünün birinci derecedeki dört beyine "dörtköşe" ve bundan sonrakilerine "altıköşe" denmekte idi.⁴⁵ Uygurlarda da "altı orun" mefhumu vardı.

Şehir şekli bakımından, Batı Türkistanda, efsânevi Türk hükümdarı Afrasiab'ın (AlpErTunga) kurduğu kadim Merv⁴⁶ ve eski Semarkant'te olduğu gibi, Oğuz şehirleri arasında da sekizköşeli olanlar mevcûttu. Fakat gerek Parthe devri Merv'de, gerek Oğuz iç kale dörtköşe ordu geleneğine sadık bulunmakta idi. Sekiz veya altı köşeli dünya mefhumunun ordu şekline de tesir etmesi safhasının ancak Uygur, Hakanlı ve Selçuklu devrinde yer aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

İçinde "ordu", yani içkale bulunan müstahkem şehir ise, Türklerde iki şekilde vücut bulmuş gözükmetedir. Ya İspicap'ta olduğu gibi, Türk hükümdarı fethettiği eski bir şehri ordu şehri ittihaz ediyor, yahut da Ordubalık'ta görüldüğü üzere, kaganın ordusu etrafına şehir teşekkül ediyordu.⁴⁸ Sınıf farkı bulunmayan İslâmî muhitlerde, Yusuf Has Hacib'in "kara" (beyt 6065) adını verdiği halk ile hükümdar ordusu arasında kaynaşma daha da çabuk oluyor ve "rabaz" (Arapça dış mahalle) teşekkül ederek, bunun da etrafına yeni bir sıra sûr bina ediliyordu. İslâmiyetin neticesi olarak şehrin gelişmesi İtil kıyılarındaki Bulgar'da⁴⁹ müşahede edilir. İbn Fazlan M. 922'de Yaltavar'ı çadırlardan⁵⁰ müteşekkil bir ordugâh içinde bulmuştu. Bundan sonra, Hun usulünde, tahta sûrlar ile müstahkem bir şehir, daha da sonra büyük bir ticari merkez olan tuğla ve taştan şehir bina edildi.

Ordubalık, Beşbalık ve Koço gibi Müslüman olmayan bazı Türk şehirlerinde ya "kay" (sokak, dış mahalle) ve yemişlik (bağlar) iç surlar dışında oluyor, yahut da şehir dahilinde, hükümdar ordusu ve mabet kalıntılarından başka hiçbir mesken izine rastlanmıyordu. Beşbalık ve Koçoda da,⁵¹ hükümdar şehrinde, ordu ve mabetlerden başka yapı yoktu. Ordubalık'ta⁵² şahıs meskenleri, şehir sûrlarının dışında uzanıyor ve köyler teşkil ediyordu. Bu keyfiyetin izâhı, Hanbalık veya Hatunbalık gibi adlar taşıyan Hazer şehirleri hakkında

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Ibn Havkal'in⁵³ bir kaydından belki anlaşılır. İbn Havkal İtil'i şöyle anlatır: İtil ortasından nehir geçen bir şehir idi. Hakan ordusu, İtil'in batı kıyısında, şehrin en yüksek tepesi üzerine binâ edilmişti. Dört kapılı, bir kapısı nehir tarafına açılan, müstahkem bir kale idi ve tuğladan yapılmıştı.

Tuğla yapı ancak Hakana mahsus bir imtiyaz idi. Diğerleri, kamış veya değnekten örülmüş, üstüvâne şeklinde ve kubbeli olup, üstü keçeler ile örtülü Türk çadırlarında veya yine Türk çadırı şeklinde, balçıktan (İtil şehrinde) veya tahtadan (Semender şehrinde) evlerde otururlardı. Demek ki GökTürk ve Uygur metinlerinde şehir anlamına gelen ve Kaşgari'nin de balçık mefhumu ile birleştirerek, şehir ve kale olarak anlattığı "balık"⁵⁴ ilk devirde, ordu kurganı ve mabetlerin etrafındaki içiçe sûrlardan müteşekkil, ordunun biraz daha gelişmiş bir şekli idi. Aşağıda tarif edilecek "balık"ların içinde sanatkârlara mahsus yerler olduğunu da müşahede edeceğiz.

Türk "ordukent" veya "ordubalık" da ekseri görülen içiçe sûrlu şehir bir Buddhist efsanesinin Uygur edebiyatındaki şeklinde, "Luu kanları" (ejder hanlarının) başkenti, ananevî Türk tarzında,⁵⁵ bir Altın Dağdaki "Erdeniliğ Balıg"ı (İncili şehir) münasebetile anlatılmaktadır.⁵⁶

"Altın Tağa teğersiz... yeti kat karam içinte... İçgerü balıgka kirgeysiz. Balıg içinge kirdi. Öngtün kapagka teğdi.... Ötrü takı içgerü kirdi. Ordu kapagka teğdi." (Altın Dağa varırsınız. Yedi kat hendek içinde. İçeri şehire girersiniz. Şehir içine girdi. İç kapıya vardı.. Daha içeriye girdi, ordu kapısına vardı).

Demek ki, dış surlardan içeri girince, iç kapının bulunduğu orta sûrlar yükseliyordu. Yahut dış sûr enli olduğu için içiçe iki kapısı vardı. Dış sûrların da ötesinde Ordu Kapısına yani ordunun sûrlarına varılıyordu.

Yine Chou'larda olduğu gibi, Türk hükümdarlarının da birden fazla orduları vardı ve bu keyfiyetin muhtelif boylara hâkimiyet manasına geldiği anlaşılmaktadır.⁵⁷ Çin kaynakları, Gök ve Batı Türk Kağanlarının şimal ve cenup ordularından bahsederken, "büyük ordu" ve "küçük ordu" tabirlerini de kullanır. Her halde, "büyük ordu" Moyuncur Kağanın "il örgünü" (il tahtı) adını verdiği başkent idi.

Hükümdarın ordular arasında, mevsimlere göre seyretmesini, yalnız her tarafını gezmeği sağlayan bir tedbir değil, aynı zamanda, Chou'larda olduğu gibi, Türklerde de bir töre sayıldığını bir Uygur metni tasrih eder:

"Bu erür ilhan töresi. Bir balıgka uzatı ermez, turmaz" (Le Coq, "Manichaica NI", s. 20). (Budur ilhan töresi. Bir şehirde uzun kalmaz, durmaz).

Tarihî kaynaklardan ve Kaşgari'nin⁵⁸ tekrar ettiği "Beğ kendde kışladı" ibâresinden kışlağın ekseri şehirde ve yaylağın belki çadır altında olduğu düşünülebilir.

2. M.Ö. I. Yüzyılda Kırgız Ordusu

Abakan'da⁵⁹ bulunmuş ve Çinin Han (M. Ö. 206220) devri tarzındaki dam kiremitleri vâsıtası ile tarihlendirebilen bir kerpiç yapı, M.Ö. 99 yılı etrafında Kırgız hükümdarı olan Çinli Liling'e atfedilmektedir. Hunlara karşı mağlup olan Çin generali Liling vatanına dönüp ölümüne mahkûm edilmekten ise, Hun Shanyü'süne iltica etmiş ve onun kızı ile evlenmişti.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Kırgızları M.Ö. II. yüzyılda İlhak eden Hunlar⁶⁰ bir T'ang devri rivayetine göre, Liling'i⁶¹ Kırgızlara hükümdar yapmışlardı. Hatta, aynı rivayete nazaran sarı saçlı, mavi gözlü olan Kırgızlar, bu devirden sonra, Çinlilerle karışıp Mongoloid olmağa başlamışlar. Han devri Çin tarzında dam kiremitlerinin bulunduğu Abakan yapısının Liling'in ordusu sayılması bir tahminden ileriye gitmese bile, Abakan yapısının Han devri Çin tesirlerine açık bir devrede bir Türk beyinin ordusu olduğu anlaşılmaktadır. Buna delil olarak Kisilev⁶² şu keyfiyete işaret eder: Çin usulündeki üstüvari kiremitlerin arasındaki düz kiremit satırlarında, Orkun harflerinin erken şekilleri olabilecek tamgalar vardır.

Abakan'daki ordu, dört cihete nâzır, doğubatı mihveri daha uzun bir dörtgen şeklinde, döğülmüş kerpiçten bir yapı idi. Ortada, 12x12 m. sahasında, bir cihannüma gibi muhtemelen iki kat üzerine yükselen bir köşk bulunmakta idi. Köşkün Han devri Çin usulünde kiremitlerle kaplı damı olduğu, kimi büyük kimi dar ve üstüvanî kiremitlerin kalıntılarının bulunmasından anlaşılmış. Böylece, köşkün, muhtemelen, Han saraylarının kalıntılarında ve PortArthur'da bulunmuş Han devri küçük ev modelleri şeklinde olduğu neticesine varılmış. PortArthur'da bulunmuş küçük ev kalıntılarında olduğu gibi Abakan köşkünün de içi dar ve dışı genişleyen pencereleri ve tahta kafesleri olduğu sanılıyor.

Türk bakımından, şu nokta da dikkati çeker. GökTürk yazısındaki "eb" işareti bir fonogramdır ve bir Çin üslubunda köşk piktogramı teşkil eder.⁶³ GökTürk sülâlesi mensuplarının da böyle köşklere oturduğunu ileride kaydedeceğiz.⁶⁴ Uygur duvar resimlerinde de, ordu tasviri sanılan kadim Kırgız ordusuna benzemektedir: Yüksek bir sed teşkil eden kurganın damında bir "kalık" yükselir. Demek ki, otag ve otag şeklinde, kubbeli;⁶⁵ kale içindeki odalar, en erken Türk ordularında, Çin usulünde köşkler de mevcut idi.

Kadim Kırgız ordusundaki merkezi köşkün dört etrafında, müştemilât teşkil eden meskenler de sıralanmıştı. Şimal ve cenupta tek sıra, doğu ve batıda ise çift sıra müştemilât vardı. Bu meskenlerin hepsinin kapıları merkeze doğru açılmakta idi.

Abakandaki yapının yeri kerpiçdendi. Yerde ocaklar vardı. Ayrıca, Hun usulünde, yer altında sıcak hava tertibatı ile de ısıtılıyordu.

3. Alp ErTunga ve Oğullarının Orduları

M. VI.XI. yüzyıllar arasında târihî kayıtlara bakılırsa, pek çok Türk beyi şehirlerde ordu kurmuştu. M. 1068'de Kaşgari'nin kaydettiği Türk geleneğine göre efsanevi kahraman AlpErTunga'nın Türkistan'da muhtelif merkezleri vardı, fakat bunları başlıcası olan "Ordu Kend", havası güzel olan Kaşgarda idi.⁶⁶ Kaşgar'da İslâmiyetten evvelki devirlere ait ve Hakanlılara da kullanılmış ordu kalıntılarında rastlanır:⁶⁷ Hakanın şehri", Hakanuy (Hakan evi), Eskişehir.

Yine Kaşgari'ye göre, AlpErTunga'nın oğlu Bars Hanın kendi adını taşıyan ordusu IssıkKöl kıyılarında idi.⁶⁸ Barshan'ı Berştam aramış ve bu vasfı haiz olabilecek muhtelif kurganlar buldu. Kurganların kiminde, Shiratori⁶⁹ nin Türk saydığı Wusun boyu (M. Ö. 11.M. II) devrinden, fakat hepsinde BatıTürk ve Karluk devri çanakçömlek kalıntıları çıktı.⁷⁰ Bernştam'ın ordu olarak tavsif ettiği kurganların husûsiyeti, yüksek dağ geçitlerinde olup, Chou şehri gibi dörtköşe planda ve köşelerinde kuleler ile inşâ edilmiş bulunmalarıdır.

4. Argıt

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Hun shanyü'sünün orduda bulunan ve M.Ö. II. yüzyılda eski Türk boylarından Tingling ve Kırgız ili bulunan Talas ile Kaşgari'ye göre Zülkarneyn devri (M. Ö. IV. yüzyıl) Türk hakanı Şu'nun kalesinin bulunduğu Balasagun çevreleri, yani Kaşgari'nin Argu⁷¹ adını verdiği iller, gerek Çin kaynaklarında gerek Türk Hakanının şehriden bahseden Arap müelliflerince, Türk ordu merkezleri idi. Merhum Prof. Z. V Togan'a⁷² göre Çinlilerin Soeiche (Chavannes transkr.) dediği Suyâb'ın (Tokmak yanında) adı Şuyâb idi ve burası Şu'nun ordusu idi. Filhakika, Bernstam Argu şehirlerinin hepsinin Batı Türk devrinde inşa edildiğini kazıları ile tespit etti Batı Türklerinden beri (581-658), Türgiş (658-766), Karluk devrinde (766 M. X. yüzyılda İslamiyete kadar) ve Hakanlı devrinde (850-1250) hep Türk hakanları ve yabguları Argu ilinde, Suyab ve Talas mıntıkasında ordu kurmuşlardı.⁷³ Talas vadisinde en büyük şehir harâbesi olup, M. VIII. yüzyılın ordu kurganı ile temayüz eden Aktepe,⁷⁴ Türk kağanlarının ordusu ve "Uluğ Talas" denen Türk merkezi olabilir. Tokmak yanında, Akbeşim şehri içindeki kurgan ve ordu vasflarını haiz, dört köşe planda, köşelerinde kuleler bulunan erken Türk devrinden başka müstahkem şehirler de Türk kagan veya yabgularının ordusu olabilirdi, Merhum Prof. Togan, sonradan bir İslam beldesine tahavvül ederek Burana (Minâre) adını alan şehrin ortasındaki muazzam seddin de bir ordu kurgan temeli olduğunu sanırdı ve Kojemyako da bu fikre iştirak etmekte idi.⁷⁵

5. Çayardı (Kaşgari: Maveraünnehir)

Erken Müslüman tarihçilerine göre, M. VI. yüzyıl ortalarına "Türk Hakanının oğlu Yel Tigin" Baykent'te ordu kurmuştu ve efsanevi Türk kahramanı Afrasiab'ın (Alp Er Tunga) tâci ve hazinelerine sahib idi.⁷⁶ "Büyük Bayagu" "Kara Çurin Türk" Buhara'yı oğluna hediye etmişti ve bu Türk hükümdarı Buhara sûrlarını inşa etmişti.⁷⁷ Bir GökTürk yazısının bulunduğu sanat merkezi Varahşa sarayı ise, Chou şehrinde hükümdar meskenini temsil eden Yıtiken (Büyük Ayı) yıldız grubu şeklinde idi.⁷⁸

M. 605616'da Taşkent⁷⁹ ve Kuçada⁸⁰ iki yardımcı kaganlık kuruldu. Barthold Taşkent'in bundan evvel de Che adı ile anıldığına ve Che'nin Çince taş demek olduğuna dikkati çekti. Kaşgari Taşkent ve Terken adlarını verir. İlk Türk devrinde Taşkent'i bir Tigin idare etmişti. Taşkent bundan sonra Türk "Tudun"ları merkezi olarak tanınmaktadır. Burada da VIVIII. yüzyıllardan "ordu" harabeleri vardır. Çin kaynaklarına dayanan Pugaçenkova ve L. Rempel' Türk devrindeki Taşkent'i şöyle anlatırlar:

"Başlıca ordunun çevresi, 5 km kadar uzunlukta idi. Cenupdoğu köşesinde bir mabet vardı ve burada yılda iki kerre merâsim yapılırdı. Geçmiş hükümdarların küllerinin bulunduğu mahfazalar bir altın taht üzerine konur ve merâsim bu tahtın önünde cereyan ederdi" (PugaçenkovaRempel, 1958, s. 145).

Bu merasim, Türklerden evvelki hükümdârların geleneğinden kalmış olabileceği gibi Türk devrinde de tasavvur edilebilir. İbn Hurzazbah ve Tamim b. Bahr'in rivayetine göre, Argu ve Çayardındaki Türkler Soğd dinlerine intibâk etmişlerdi. Pugaçenkova ve Rempel, Taşkent'teki ordunun kalıntılarının, halen "Ming Uruk" denen höyük altında bulunduğunu sanmaktadırlar ve haritada bu şehri merkezde dörtköşe bir kale olarak göstermişler. Daha sonraki şehir ise, gayrimuntazam, çok köşeli (sekizköşe?) bir plan arz ediyordu.

Erken Türk devrinde (M. VIVIII. yüzyıllar) Taşkent dışında da, ordu vasfını hâiz olan kurganlar bulunuyordu. Taşkent'in şimaldoğusundaki Aktepe harabelerinde, çığ tuğla ve balçıktan yapılmış, köşelerinde kuleler ve etrafında su hendeği bulunan bir kurgan vardır. Bunun "kalık" kısmı üç katlı idi.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

M. 751 etrafında Taşkent Tudunları beynelmillel mâhiyetde olaylara sebep oldular. Çinlilerin Bağatur Tudunu öldürmesi üzerine, maktûlün oğlu bütün Türkistan devletlerini ve bu arada Müslümanları da imdada çağırdı ve Çinlilere karşı Talas muharebesinde müttehit bir cephe kurulmasını temin etti. Talas'ta mağlup olan Çinliler Türkistan'dan çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Taşkent ayrıca, İslamiyeti ilk kabul eden Türk beldesi diye târihlerde anılır. M. 806 tarihli bir Arap kaynağında "Sahib alŞaş (Şaş: Taşkent'in Arapçası)" ile "onun Türklerinden" bahsedilir. Samaniler Taşkent'i Hilafet topraklarına ancak M. 819'da ilhak ettiler. Bu devirde Şaş ilinin başkenti olan Binkath'ın de bugünkü Taşkent'in yerinde olduğunu Barthold ileri sürer. M. X. yüzyılda hilâfetin bu Türk şehrini İbn Havkal anlatmıştı. Hükûmet binasının bulunduğu ve eski orduya tekabül edebilecek kale şehre mücavir bulunuyordu fakat aynı dış sûrlar içinde idi. Şehir iç içe iki rabaz sûrları ile muhât idi. Demek ki X. yüzyıldaki ordukurgan, VIVIII. yüzyıllarda olduğu gibi şehrin ortasında değildi.

M. 642'de Taşkent ilinde "Hatun şehri"⁸¹ ile Argu ile Oğuz ili hududunda olup, iç kalesi doğuda bulunmak ile beraber, kendisi ordu şeklinde bir yapı arz eden İspicâp'ta (Kaşgarı, Saryam ve Beyza adlarını verir) "Toulou" Kagan ordu kurmuştu. "Toulou" Kağanın askeri davullar ve borular çalarak İspicâp sûrlarından çıkardı.⁸²

Batı Türklerinin VI. yüzyıl sonunda aldığı Soğd'da belki Yüehchi aslından fakat M. VIX. yüzyıllarda Türk sayılan İhşidler⁸³ hâkimdi ve bunların sarayı Afr#si#b'da bulunuyordu. Halaç Türklerinden bir sülâle de sa'nat şehri Penckent'te ordu⁸⁴ kurmuştu.

Türk bey soyları da 626'dan evvel Fergana'nın⁸⁵ bir kısmını ve daha sonra bütününe hakim olmuştu ve merkezleri Kasan şehri idi, Bernştam Kasan veya bugünkü adı ile Muğ Dağı şehrinin harabelerinin reconstitution'unu yaparak şehri anlatır. Şehir batıda ve doğuda iki ayrı kısımdan ibarettir ve batıdaki şehir M. IIII. yüzyıllardan ve büyük boyda çığ tuğladan inşa edilmiştir. Doğudaki şehir ise balçıktan ve daha küçük tuğladandır ve M. VIVIII. yüzyıllarda yani Türk devrinde yapılmıştır. Nitekim batıdaki şehirden hem Kuşan ve Wusun devri cilâli cinsten hem de GökTürk devri potassium sırlı çanak kalıntıları çıkmış. Fakat batıdaki şehirde ancak Türk çanakları bulunmuş. Batıdaki şehrin de kale kısmı, bilhassa metin duvarları sebebinden, belki ikametgâh olarak Türk hükümdarları tarafından kullanılmış olsa gerek; çünkü kale duvarlarında, Türk devrinden ilâveler vardır.

Batı şehrinin planı muntazam olmayan bir dörköşe teşkil eder ve tamı tamına cihetlere nazır değildir. Doğu ve şimaldeki çift duvarlar girişleri takviye ediyordu. Cenupbatı köşede bulunan içkale de, aynı şekilde, muntazam olmayan dörköşe teşkil eder (8590 x 2030). Kasan nehrinin yatağı bulunan uçuruma nâzırdır ve bu uçurumdan yukarıya doğru 30 m. yüksekliktedir. İç kalenin duvarlarındaki kemerler Türk devrindedir. İç kulenin ortasında 90x70 m. sathında bir meydan ve içinde odalar bulunan metin kuleler durmaktadır. Daha aşağı seviyede iki sıra muvazi duvar içinde diğer alanlar vardır.

Türk devrinden (M. VIVIII. yüzyıl) kalan doğudaki ordukurgan ise, Fergana'ya hakim stratejik bir mevkiide idi. Bernştam bu kaleyi Tienshan'daki Türk ordukurganlarına benzetir. En tepede bulunan hükümdar ordusu seddinin yapısı ağır bina çekmeğe müsait değildir ve buradaki kulelerde oda yoktu. En tepedeki bu meydana muhtemelen hükümdar otağı dikilmekte idi. Bac getirmeğe gelen beyler, sûrların alt kapısından girer, iki muvazî sûrlar ve kuleler arasından, bunların üstündeki nöbetçilerin gözü önünde, yokuş yukarı yüksekteki orduya doğru çıkardı.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

M. IX. yüzyıla kadar Müslümanlar ile Türkler arasındaki uzun muharebeler esnasında bu şehir harap oldu. Fakat M. X. yüzyılda dahi Abu alFida Kasan'ı dünyanın en güzel eserlerinden sayar. İslâmiyetin X. yüzyılda galebesi üzerine Ahsiketh'teki İslâm kalesi, Fergana'nın başkenti oldu. M. XIXII. de ise Üzken'deki Hakanlı ordukurganları yükseldi. İslami devirde "İhşid" adı ile tanınan Fergana'nın Türk beylerinin Rivdâd'da da bir ordusu vardı ve Rivdad harâbeleri bugünkü TaluBarzu mevkiindedir.⁸⁶

Batı Türkleri M. 632 etrafında Hoteni aldığından beri Türk beyleri bu ilde de ordular kurmuştu.⁸⁷

Batı Türk imparatorluğu M. 581 de kurulan, Karaşehir daima bir Türk kağan ordu şehri olarak tarihlerde anılır.⁸⁸ Bu sâhadaki zincirleme şekilde dizilen kaleleri Aurel Stein Çin yapısı sanmakta ise de, dörtköşe planlı ve duvarları meyyâl bulunan Çin kaleleri Türklere de model olmuştu.

"Tch'ouyoue" (Chavannes transkripsyonu) Türklerinin ilindeki Guçen yanında bulunan ve Han devrinden beri Çin kayıtlarında hükümdar şehri olarak adı geçen "Kinman"ın, M. 630 etrafında ismi Kaganstüpa idi.⁸⁹ M. VII. yüzyıl başından beri muhtelif GökTürk ve Batı Türklerin kagan ve beylerinin ve M. IX yüzyılda Uygur kaganlarının ordusu oldu. Beşbalık adını da taşıyan bu ordudan Uygur şehirleri ile birlikte bahsedilecektir.

6. Amu Derya Cenupu

BatıTürk ve Türgiş muhitinden ayrılmadan evvel, Amuderya cenûbuna doğru Türklerin ilerleyişi neticesinde kurulan orduları da kaydetmek gerekir. M. 630'dan evvel Batı Türk kaganı T'ungYabgu'nun oğlunun ahfâdı olan Toharistan Yabguları sülâlesinin⁹⁰ Kunduz ve Belh'de iki ordusu, vardı. Diğer bir GökTürk beyinin ordusu "Folishesatangna"da (Chavannes transkr.: bugünkü Kâbul) idi.⁹¹ M. 726'dan sonra Kâbul vâdisi merkezleri ile Sind nehri üstünde ve Gazne ile Seistan'da hep Türk beyleri hâkimdi ve muhtelif şehirlerde yazlık ve kışlık ordu kurmuşlardı.⁹² Bu illerde GökTürkler, Halaçlar, Oğuzlar yerleşmişti.⁹³ İbn Havkal X. yüzyılda bu illerdeki yeni Müslüman olan Halaçlardan bahsederken AIDavar'da bir şehrin onların adını taşıdığını da kaydeder.⁹⁴

7. Ötüken ve Kem İlleri

Tsük'ü Hunların⁹⁵ ile yaşayan, Ashina'ların ahfâdı olarak yerleşik medeniyet geleneğine belki evvelden de agâh bulunan GökTürkler, M. VI. yüzyıldan beri, muhtemelen Muhan (553-572) ile, T'apo (572-580) Burkan⁹⁶ mabetleri binâ ettirmeğe başlamaları ile, mabetlerin bulunduğu Kurganlar içinde ordu kurmuşlardı. Çinlilerin galebeleri sonunda GökTürk devleti yıkılınca, İteriş Kağanın (681-692) yeniden GökTürk devletini kurmak için çabası esnasında, üstün kuvvetlerin önünde kolayca kaçabilmek imkânını veren çadır ordugâhın tercih edilmiş olması ve KaraKum'daki GökTürk ordusunun bu mahiyette bulunduğu Tonyukuk'un abidesindeki ifâdeden anlaşılıyor. Nitekim Tonyukuk, Çinlilerin hücumundan, göçebe Türkleri Karakumdan⁹⁷ kaçırmış ve "Türk budung.... Ütüken yeriğ konmuş" idi⁹⁸ Fakat daha sonra Türk Bilge "Mokilien" Kagan (716-734) göçebelikten bıkip kurgan duvarları içinde yaşamak ve Burkan ile Laotse mabetleri kurmak istedi.⁹⁹ M. 626'dan evvel Buddhist olan T'ung Yabgu'nun veya başka Batı Türk kaganlarının ordusu olan Kağanstüpa'ya¹⁰⁰ hâkim olmak için Türk Bilge Kağanın sarf ettiği gayretler de bundan olsa gerek. Kağanın kışlak ordusunun Magı Kurga¹⁰¹ olması da kurganordu şekline meylinin tezâhürüdür (eğer sanıldığı gibi Magı aslı Maha [Sanskrit: büyük] ise MahaKurgan

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Buddhist kültürünün tesirlerini aksettiren, Kağanstüpa gibi dini mahiyette bir kale olarak hile tasavvur edilebilir. Magıkurganın bir "orduğ" olduğu Türk Bilge kağanın ifâdesinden aşikârdır: "Magı Kurgan'da kışlap.... Oğuz yağı (düşman) orduğ basdı. Kül Tigin orduğ birmedi (vermedi)" (Orkun, c. I, s. 50).

MagıKurgan içindeki hükümdar meskeninin otag olabileceği hatıra gelirse de, Çin ve Uygur uslubunda "kalık" olmuş olması daha muhtemeldir. GökTürk sülâlesi Ashina'lar Çin kültürüne intibâk etmişti. Ch'angngan'da, Lung'cheou'daki "çamlıkdarda" gömülen Ashina soyu mensuplarından ikisinin mezar taşlarındaki¹⁰² ifâdeden bunların hayatta iken Çin usulü köşklerde oturdukları anlaşılıyor. Söz konusu GökTürk hatunlarından biri Türk Bilge Kağan ile evlenmek üzere iken M. 723'te, henüz 24 yaşında, "kasımpatı ile sahleb çiçeği ve ay gibi" güzel iken "perdeli gerdeğinden ve köşkünden" ayrılarak ölmüştü. Chavannes bu mezar taşını Kül Tiginin yazdırdığını sanmaktadır. İç mesken şeklinde düzölmüş olan ve ölen kahramanın hatununun ve yakınlarının heykellerinin oturduğu Kül Tigin mabeti de Çin usulünde damlı bir köşktü.¹⁰³ Böylece, MagıKurgan, Kırgız hükümdar ordusu veya Uygur resimlerindeki tasvirlerde olduğu gibi, bir kalenin surları üstünde bir "kalık" olarak düşünülebilir.

Uygur kaganı Moyuncur¹⁰⁴ M. 750 civarında muhtelif "balık"lar binâ etmişti. Bunlardan biri Ötüken'de, diğeri Kem (Yenisey kollarından biri) kıyısında bulunuyordu; bir diğeri Çinliler ile Soğdakların yaptırdığı "Baybalık" idi (Zenginşehir) ve başlıcası da Orkun ile Balıklığ nehirlerinin birleştiği yerde yükselen "il örgünü" (il tahtı) Ordubalık idi. Kaganın "ebimi Ersegünde Yula Kölde kodum" (Orkun, s. 1, e. 176) ifâdesi de bu ordular dışında, sefer esnasında, göçebe hayatın devam ettiğine işaret eder.

Kronolojik sıra ile bu ordular hakkında bildikleriniz hülâsa edilirse, ilk inşâ edilen Kem'deki balığı Moyuncur Kağan kitâbesinde şöyle anlatmıştı:

"Bars yılka (M. 750) ... ikinti ay tört yegirmike, Kemde tokıdım. Ol yıl. başında aksırak ordu, örgin, anda ititdim, çit anda tokutdım. Yay anda yayladım. Yaka anda yakaladım. Belgümin, bitiğimin anda yaratıdım." (Orkun, c. 1, s. 170).

(Bars yılında (M. 750) .... ikinci ayın ondördünde, Kemde, savaşıdım. O yıl. başında mükemmel ordu (ve) taht, orada yaptırtım. Duvar orada ördürtdüm. Sınırı orada sınırladım. Alâmetimi, kitâbemi orada yaptırdım."

Kızlasov¹⁰⁵ Tuva bölgesindeki Uygur devrinden kalan ve nehir kollarındaki şehirlerden 15 kadarının bilindiğini ve bunların Moyuncur Kağanın dediği gibi "aksırak" (mükemmel) ve kuvvetli şekilde bina edildiğini söyler. Hepsi dörtköşe ve müstahkemdir. Yapı ya balçık, yahut çığ tuğladandır. Bazılarının köşelerinde ve kapının iki yanında kuleler bulunur, Şehirlerin etrafında su hendeği vardır. Şehirlerin mesâhası 6000 ilâ 50000 m²'dir der. Bu şehirlerin askeri mahiyette olup zincirleme şekilde dizilerek "yaka yakaladığı" (sınırı çizdiği) ve muhâfaza ettiği anlaşılıyor. Kalelerde kışın olabilecek uzun ve çatılı bina kalıntıları vardır. Demircilik ve ziraat faaliyetlerine de işâret eden eşyâ kazılarda çıkmıştır. Etrafta, çadır altında yaşayan göçebeler harp devrinde kalelere sığınır.

Kızlasov'a göre, Şagonarcık ve Uluğ Şem dereleri bölgesinde, Şagonar III adı verilen ve içinde bir iç kurgan bulunan şehir muhtemelen Moyuncur Kağanın Kem kıyılarındaki ordusu idi. Daha sonrada bu bölgenin "tutuk"u (valisi) burada oturmuş olsa gerek. İç kalenin yapısı diğerklerinden daha itinalı idi ve duvarların üst kısmı müzeyyen, yivli tuğlalar

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

ile kaplı idi. Ayrıca bu iç kurganda yapılan kazılarda pahalı çanaklar ve fagfur kırıkları bulunmuş. Kağanın ve "tutuk"un meskeni hakkında bilgi verilmemiştir. Fakat Uygur askerinin bile kışlası olduğuna göre Kagan ve "tutuk"da kuleler içinde odalarda veya avlu ortasında ve kuleler üstünde "kalık"larda yaşamış olsa gerek.

Türklerin mukaddes dağı Ötüken'de de Moyuncur Kağan ordu kurmuştu. Bu merkezi orduda sınır sınırlamak için kaleler kurmak söz konusu değildir. Bu ordunun bazen kışlak bazen yayla olarak kullanıldığı yazıtın doğu yüzündeki satırlardan anlaşılır.

"Ötüken irin (yerde) kışladım" (Orkun, c. 1, s. 170)

"Tabışğan Yıl (751) bişinç ayka teg. Ötüken Yiş başı anda. İniz başı anda, lduk Baş kidinte, Yabaş (ve) Tukuş beltirinte, yayladım. Örgin anda yaratıdım. Çit anda tokıtdım, bin yıllık, tümen künlik bitiğimin, belgümin anda yası taşka yaratdım", (Orkun, Yazıtlar, c. 1, s. 172).

(Tavşan Yılı (M. 751) beşinci ayda. Ötüken ormanının başında, orada. İniz başında, orada. lduk Baş batısında, Yabaş ve Tukuşun birleştiği yerde yayladım. Taht orada kurdum. Duvar orada ördürttüm. Bin yıllık, onbin günlük kitâbemi, alâmetimi orada yassı taşa vurdum).

"İl örgünü" (il tahtı) veya "İl ebi" (il evi) ise Orkun ve Balıklığın birleştiği yerde idi. "Orkun Balıklık beltirinte il örginin anda "örpiper ititdim. İlebin." (Orkun, Yazıtlar, s. 178)

(Orkun (ve) Balıklık (nehirlerinin) birleştiği yerde il tahtını orada kurup yaptırtım.. İlevi).

"İlörgününün" adının Ordubalık¹⁰⁶ olduğu başka kaynaklardan bilinir. 840'ta Ordubalık Kırgızlar tarafından alınmadan Toguzguz (Uygur) başkentini Tamim b. Bahr ziyaret etmişti. Arap tarihlerinde bu ziyâret şöyle nakledilir:

"En nihayet (T'amim) Melik'in şehrine geldi. Bu muazzam bir müstahkem şehirdi. Etrafında gelişmiş rustak'lar (zirâi mâhiyette veya çadırlardan müteşekkil topluluklar) yanyana köyler uzanıyordu. Şehrin on iki tane azametli kapısı vardı. Şehir kalabalıktı ve çarşılarında muhtelif sanat ve ticaretler ile iştigâl edilmekte idi.

"Hakan şehrine varmadan, (Tamim), beş fersah (32 km) öteden, dokuzbin kişinin durabileceği bir kars suru üzerinde, Melik "hayme"sini gördü" (Minorsky, "Tamim", s. 279). AlMakdisi¹⁰⁷ bu altın "hayme"nin fırın şeklinde olduğunu söyler. Minorsky hakan timsali bu 'hayme'yi kazanmak için Kırgızların Ordubalığı almak istediğini bir Çin kaynağına dayanarak nakleder:

"Aje (Kırgız hükümdarı) bağırdı: Senin kaderin belli oldu. Altın otagını ele geçireceğim ve onun önünde atlarımı koşturarak bayraklarımı dikeceğim". (Minorsky, "Tamim", s. 295).

Heikel,¹⁰⁸ 1890'da Ordubalık harabelerini gezmiş ve surların içinde Uygur Kağanlarının âbideleri, ejder ve arslan heykelleri bulmuştu. Radloff Ordubalığı şöyle anlatır: "7,25 km² mesâhası olan uzunca dörtköşe bir şehir. İç kale şimaldedir ve temelleri 450 x 200 m kadar vardır, Kapı adedi ondan fazla idi." Kisilev'in¹⁰⁹ kazıları neticesinde iç kalenin, yani ordunun da Uygur devrinden olduğu meydana çıktı, Ordukurgan'da çok katlı yapılar ve bir kale ile mabet vardı. Tunç kalıntıları Ordubalıkta da maden işçiliği yapıldığına işâret eder.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Kırgızların M. 840 civarında Ordubalığı almasını müteakip, Uygurlar cenupa doğru, evvelden de yayılmış oldukları Türkistan ve Kansu bölgelerine göç ettiler.

Han devrinden beri (M.Ö. 209 M. 220) Turfan şimaldoğusundaki Hami¹¹⁰ Uygurların mensup olduğu Tölös Türklerinin ili idi. Julien Hami'nin Çinceadı "Igu' lafzının Uygur kelimesinin Çince telaffuzundan ibâret olduğunu sanır ve M. 650'de Hamide bir Uygur devleti olduğuna dikkati çeker. Hsüantsang Hamiyi ziyaret etmiş ve hükümdarın meskeninde misâfir kalmıştı.

T'ang devrinde (M. 618-907) Uygurlara ait olduğu anlaşılan Karahoto, veya Dr T. Baykara'nın meydana çıkardığı Türkçe adı ile Hatunsını¹¹¹ harabelerini Wangyente, 981'de ziyaret etmişti.

"Holo'da, Tang devrinde, bir Uygur hatununun şehri vardı. Şehrin temelleri hâlâ durur. Kit'an'lar Uygurlara tâbi iken orada Uygurların davarını otlatırlardı", Wangyente, kendi devrindeki Kansu Uygurlarının Holo'dan geldiğini söyler. Demek ki Uygurların M. 840'tan sonraki cenupa ilerlemesi iki koldan olmuş ve bir kol Etsinköl üstünden Kansu'ya inerken diğeri Hami'den Turfan'a varmıştı.

8. Turfan ve Kansu'da Uygur Beldeleri

Uygurların Ordubalıktan Turfan'a ilerleyişinde ilk merhalenin Beşbalık olduğu Cuveynî'den öğrenilir:

"Uygurlar atların kişnemesinde, develerin bağırmasında, köpeklerin ve yabani hayvanların ulumasında, davarın ve koyunların melemesinde, kuşların civıltısında ve küçük çocukların ağlamasında hep aynı sesi duyuyorlardı: köç, köç (göç) ... Her konakta aynı ses yine duyuluyordu.. En sonunda Beş balığın bulunduğu ovaya geldiler ve orada Beşbalığı binâ ettiler. beş kısımdan ibâretti ve Beşbalık adını verdiler. Zamanla tek ve geniş bir mekân oldu. O devirden beri beylerine idikut denir ve bu menhûs ailenin ağacının tasviri duvarların üzerinde durur." (Boyle, s. 61).

Beşbalığı¹¹² hakikatte Uygurların göç ettiği M. 840 yılında daha çok eski bir şehir olduğunu ve M. VII. yüzyılda Kaganstüpa adı altında muhtelif Türk hükümdarlarının ordusu bulunduğunu kaydetmiştik. Ancak Cuveynî'nin naklettiği efsânedeki Beşbalığın Uygur devrinde çok değişiklik gördüğünü anlamaktayız. Beşbalık Uygur kaganlarının şimal ve yazlık ordusu idi. M. 982'de Beşbalıkta yaylağında bulunan Arslan Kağana gelen Çin elçisi WangYente' ziyaretini Çin tarihlerinde çok canlı olarak anlatılır.

"Altın dağa çıktı bir gün sonra Şimal Ordu'suna geldi.. Kağan bir koyun ve bir at pişirterek büyük bir ziyâfet verdi. Bu ilde çok at vardı. Kağan, Hatun ve Tiginin atlarının otlağı 100 li'dir (50 km.) .. atları renklerinden fark ederler. Beşbalık birkaç bin li genişliğinde uzun bir vâdi içindedir.. Merâsim yedi gün sonra oldu. Kagan oğulları ve hizmetkârları, doğuya dönerek onu selâmladılar. Kağanın yanında bir mûsikişinas sesli taş (khing) vurarak selâm vermek sırasını tayin ediyordu. ziyâretten sonra tiyatro oynandı. ertesi gün kayık ile gölde gezildi. Gölün etrafında mûsiki çalınıyordu." M. 637'de (Batı Türk devrinde) yapılan iki Burkan mabetini gezen Wang Yenté şunu da ilâve eder:

"Şehirde pek çok "kalık"lar, kuleler ve bahçeler vardı. Uygurlar çok mâhirdir. Altın, gümüş, demir kaplar yaparlar. Yeşim taşını da oymalar ile süslerler. erkekler ata biner ve ok atar.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Kadınların başında cilâli hotozlar vardır.. Pipa (kopuz?) ve 25 telli Kongheou çalarlar. Gezerken ellerinde mûsiki âleti taşırlar". (Julien, "Les Oï'gours", s. 57, 62-64).

Bin yıl sonra Beşbalık harabelerini gezen Dolbejev¹¹³ de şehrin harâbelerini, kurumağa yüz tutup bataklık halini alan göl ve derenin batısında buldu. Şehir 370 x 800 m. kadar gayri muntazam bir uzun dörtköşe teşkil ediyordu ve balçık ve kısmen çığ tuğla sûrlar ile müstahkemi, Doğu, batı ve cenupta üç kapı olup cenup kapısı: müstahkem idi. Muhtemelen Wang Yenté'nin ziyâret ettiği iki 637 târîhli Buddhist mabetin kalıntıları şehrin şimalinde ve cenuphatı köşesinde bulunuyordu. Şimaldeki mabetde sıra ile "toyın" "pryan"ları (rahib hücreleri) dizilmişti. Ordukurganı şehrin yarı mesâhasını işgâl etmekte ve doğuda, nehir kenarında bulunmakta idi. Ordukurganın nehir kıyısındaki duvarında yüksek bir kule göze çarpıyordu (Kağanstûpa adı acaba bu kulede bulunabilen bir stûpa'dan mı gelmişti?)

Uygurların bilâhire Tarımda kurdukları Kağanlıklar şunlardır.¹¹⁴ Beşbalık ve Yarhoto'nun da dâhil olduğu Koço Kağanlığı (M. 850-1250) ve M.856'dan evvel kurulan Kuça Kağanlığı. Başka Uygur grupları, muhtemelen Etsingöl'den inerek, eskiden beri protoTürk ve Türklerin ordu kurduğu bir diğer bölge olan Kansu'da,¹¹⁵ Kanchou, Ts'inchou, Liangchou, Shachou'da (Tunhuang) kaganlık merkezleri vücûda getirdi.

M. 60 yılında Çinlilerin yıkdığı Kiuche (Chavannes transkr.) devletinin iki başkentinden birinin Kinman (Beşbalığın eski adı) olduğunu söylemiştik. Diğer de Yarhoto (Kiaho) idi. Yarhoto¹¹⁶ böylece, T'ang devrinde, Koçodan evvel Turfan bölgesinin başkenti bulunuyordu. Beşbalıktan cenupa inen yolcu 160 li (80 km) ötede bir söğüt ormanından ve AltınDağdan geçerek, 210 li daha cenupta Yarhotoya varırdı. Turfanda M. 840 civarında teşekkül eden Uygur devletinin de belki ilk orduları Beşbalık ve Yarhoto'da kuruldu. Yarhoto (30 m derinde) uçurum içinde akan dere vâdilerine nâzır, ada gibi, bir "yar"ın (tabii sed) kenarında bulunuyordu. Şehrin kısmen Türkçe (Yar) kısmen Mogolca hoto: şehir) adı vardır. Büyük bir mesâha üzerine yayılan mabet ve stûpa harabelerinde çok Uygur yazmaları bulunmuştur. Hükümdar kalesi "yar"ın, yani uçurum üstündeki tabii sedin kenarında idi. Aurel Stein bu yapının resmini almış fakat planını yapamamıştı. Ancak şu noktalara dikkati çeker: Balçık duvarlar çok kalın idi ve halâ 7 m. kadar yüksektir. Bu saray birkaç katdan müteşekkildi. Alt katda pencere yoktu ve demek ki alt kat kurganın sed kısmını teşkil ediyordu. Üst katda pencereler 've duvarlarda (Burkan heykelleri koymağa?) sıra sıra hücreler dizilmişti. Aurel Stein'in tahminine göre, yazın alt katta, gölgelikte, kışın ise üst katda güneşte oturuluyordu. Halbuki, Uygur metinlerinden, "kalık"ların yüksekte ve dört cihet rüzgârlarına açık serin köşkler olduğu bilindir.

Yarhoto'dan 20 li (10 km) doğuda, Turfan bölgesinin ünlü başkentlerinden Koço¹¹⁷ (Kaoch'ang) yükseliyordu. Koço M. 60'dan evvel binâ edilmiş bir şehirdi. M. 439-460 arasında Koço GökTürklerin ecdâdından Tsük'ü Hunlarının kurduğu bir devletin merkezi olmuştu. Bu sırada Türk kagan sülâlesinin mensup bulunduğu boy olan Ashina'ların da Turfanda bulunduğu anlaşılmaktadır. Koço'da, Tsük'ü devrinden, şehrin merkezinde Mabet M ve bir Çince kitâbe bulundu. Mabet M yanında ve şehrin ortasındaki "Hantura" denen ordu kurganı (Grünwedel, harâbe E) de belki bu devirden idi. Koço'da Hantura'dan başka mesken yoktu. Koço bir dini şehirdi ve şehirde hükümdar sarayından başka ancak mabetler bulunuyordu.

Hantura, yıkık vaziyette bile onbeş metre kadar yükselen duvarlar içinde, müstahkem bir kurgan idi. Şimal tarafında surlar çift sıralı idi. Hâlâ ayakta duran ve duvarların üstünden

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

daha on metre kadar yükselen bir çiftkule bilhassa dikkati çeker. Bu çiftkulenin şimal ve batısında, kaleyi ihâta eden sûrlar bir nevi sed teşkil ediyordu. Bu sedde nâzır olarak, bir kubbe altı divânthane ve sıra ile odalar bina edilmişti. Kubbeli veya çatılı olan odalar itinâlı şekilde bina edilmiş ve süslenmişti. Duvarlarda sanat eserleri ve hükümdar ile hizmetkârlarını tâsvir eden resimler mevcuttu. Bu odaların üstünde belki bir kat daha vardı. Mâhiyeti anlaşılmayan, kuleye benzer bir de "obelisk" Hantura külliyesine dâhildi (Grünwedel, yapı D). Hantura külliyesinin her tarafında mabetler mevcuttu.

Hanturanın etrafındaki dört köşe Koço şehrinin her dıl'ı 1365 m. kadardı. Haçvari düzülmüş "tört beltir yol" şehri dörde ayırıyordu. Sûrlar çiğ tuğladan bina edilmiş ve kısmen sıvı gök rengi tuğlalar ile süslü idi. Surların yetmişten fazla kuleleri vardı. Kubbeli olan köşe kuleleri birer "idiz eb" (pagoda) mâhiyetinde idi ve buralarda dini yazılar saklattıyordu. Surların her dıl'ının ortasında birer kapı bulunuyordu. Kapıların üstünde boyalı ve yaldızlı tahtadan 'kalık'lar bulunduğu, kalıntılarında anlaşılmıştı. Uygur resimlerinde, şehir kapıları ve bunların üstünde "kalık" tasvirleri görülür.

Kanchou Uygur Kaganının "semâvi Hatunu" ve Buddhist "toyın" lar ile birlikte oturduğu ordu da bir kaç katlı bir bina idi.¹¹⁸ Bu hususu kaydeden E. Pinks,¹¹⁹ bir diğer noktaya da dikkati çeker: Uygur duvar resimlerinde, hükümdar kalığı olması mümkün bulunan bir kaç katlı köşk resimleri vardır. Bu Pinks'in bahs ettiği resim dışında, Leningrad Ermitaj Müzesinde, Uygur eserlerinin bulunduğu 359 numaralı odada, Manjusri'yi temsil eden M. IX. yüzyıldan Koço'da bulunmuş bir Uygur eserinin arka planında, mimâri âbideleri ve bu arada iki katlı birkaç "kalık" gözüktür.

M. IX.XII. yüzyıllarda, tamamen bir Uygur merkezi olan Bezeklik'te yapılan duvar resimlerinde, Yarhoto ve Koço ordularını hatırlatan ve aynı zamanda Tunhuang'da kral şehri resimlerine¹²⁰ benzeyen yapılar görülür. Uygur resimlerinde, ordu vasfında olabilecek, iki cins yapı tasvir edilmiştir. Bunlardan biri, Moyuncur Kaganın Kem kıyılarındaki ordusu ve Tunhuang'daki kral şehri resmi gibi, içi açık bir avlu teşkil eden müstahkem bir kurgandır. Diğer grup resimlerde ise Yarhoto ordusunda görüldüğü üzere, kurganın teşkil ettiği avlunun üst kısmı kapalıdır ve damı, üst katdaki yapılara sed teşkil eder. Kurganın damının üstünde, tam ortada bir "kalık" vardır. Bazen, kurganın damının teşkil ettiği seddin kenarında veya kurganın giriş kapısının üstünde küçük bir "kalık" daha mevcuttur: Kurganın dış duvarları sıvalıdır ve üstünde bindal resimleri gözüktür. Kurganın ekseri kırmızıya boyalı olan metin kapısı vardır. Kalıklar ise ekseri aşı veya mavi renkte boyalı hafif yapılardır. "Kalık"ların damları Çin tarzında, münhanî şekilde ağaç kütüklerinden vücuda gelip, üstü çini tuğla ile kaplıdır. Tahta işleri boyalı ve yaldızlıdır. Pencereler hasırlar ve perdeler ile örtülüdür.

9. Oğuz Şehirleri

Oğuz şehirleri hakkında araştırmada bulunan Tolstov¹²¹ İdrisi'nin (M. 1099-1165) batıda Aral denizi, doğuda Taşkent ve şimalbatıda "Murgar Dağları" (bugünkü adı: Murgajartav) arasındaki Oğuz bölgesi hakkında şu kaydını nakleder:

"Oğuz şehirleri çoktur. (Bu şehirler) şimalde ve doğuda karşı karşıya sıralanır. (Oğuzların) erişilmez dağları ve (bu dağlarda) müstahkem kurganları vardır ve beyleri buralarda saklanır, eşyaları ile yiyeceklerini muhâfaza ederler (Bu beyler) bu ilin koruyucusudur."

İdrisi pek çok Oğuz şehri adı da vermektedir. Oğuz şehirlerinde sanat erbâbı çalıştığını da

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

ilave eder.

Tolstov Kaşğari'nin haritasında Oğuz ilinin ve bazı şehirlerinin Karaçuk (KaraTav) dağlarının cenup batısında SirDerya vadisinde bulunduğu işaret eder. Şehirlerin ekseriyeti Oğuz ve diğer Türk beylerinin merkezi olmuş ise de, bunların arasında ordu olarak iki tanesi bilhassa temâyüz etmektedir: asgari M. X. yüzyıldan beri Oğuz yabgusunun kışlağı olan Karyat alhadişah (Farsça Dihi Nav, Türkçe adı Yengikend¹²² ile, yine M. X. yüzyılda bahsi geçip Selçuğun ordusu olan Cend¹²³ Barthold.¹²⁴ X. yüzyıl eserlerinde Yengikend'in Arapça ve Farsça adı geçtiği için ve bu şehirde Müslümanların çok olduğu kaydına dayanarak, onlar tarafından kurulduğunu sanmıştı Yengikend'in bulunduğu Sirderya munsabı bölgesinde araştırma yapan Tolstov¹²⁵ bu fikrin yanlış olduğunu gösterdi. Tolstov'a göre, Yengikend bölgesindeki şehirlerde (Cankend, KökKale, Kökkesen Kale) Afriğ devri adını verdiği, M. II.VII. yüzyıllara ait yapıların geleneği devam eden: iç kalelerde dörtköşe (35x35 cm) çiğ tuğlalar kullanılmış; çanakçömlek kronolojisin kadim devirden başlar, M. VVI. yüzyıllar numûneleri gösterir ve XXI. yüzyıl Harezm kalıntıları çoğunluktadır. Böylece bu Oğuz şehirleri pek eski değilse bile, eski mahalli şehircilik geleneğine dayanır. Oğuzların ecdâdı¹²⁶ sayılan muhtelif boyların, yerli Sakalar ile M.Ö. IVV ve M. VVI. yüzyıllarda buralarda yaşayan Hun, ProtoTürk ve Heftalitlerin ahfâdı ve mahalli şehircilik geleneğinin vârisi olan yerleşik bir Oğuz grubu tarafından yapılmıştı.

Tolstov'un Yengikend sandığı bugün Cankend adını taşıyan şehir kalıntısı, Sir Deryanın Aral Gölüne munsabının cenupundaki bataklıklardadır. KökKale ve Kökkesen Kale de Yengikend bölgesindedir. Can kendin Yengikend olduğu kabûl ediliyorsa da, komşu diğer iki şehrin sûrları içinde de, ordu olabilecek birer iç kale mevcuttur.

Cankend muntazam olmayan 375x825 (doğu duvar 300 m) mesahasında ve uzun dörtköşe şeklindedir. Şehrin muhkem duvarları, muvâzi sokakları ve ortada bir meydanı vardı. Meydanda büyük bina kalıntıları görülür. Şehir duvarları 40x40x9 cm boyunda Çiğ tuğladan ve alt kısmı kamış üstüne balçık sıva ile örtülüdür. Halen sûrların yüksekliği 8 m. kadardır. Sûrlar boyunca, birbirinden 30 m. kadar ayrı, kaleler dizilidir. Bunların sur duvarından dışarıya çıkıntısı 3,54 m ve enleri 3 m kadardır. Şehrin girişi doğu duvarının ortasında idi ve 15 m kadar üçköşeli çıkıntı teşkil ediyordu. Kapı bir çift kule arasında bulunuyordu.

Şehrin şimalbatı köşesinde, 78 m. kadar yüksek bir sed üstünde, 100x100 m. boyunda dörtköşe bir ordukurgan yükselmekte idi.

Bu bölgenin en büyük müstahkem şehri ve SirDeryanın eski munsabı üzerindeki Kökkesen Kale, 560x700 m kadar mesâhası olan, gayrimuntazam, kısmen müdevver, kısmen çok köşeli plandadır. Ortadaki iç kale 3 m. yükseklikte bir sed üzerindedir ve 210x210 tam bir dörtköşe teşkil eder. Bu iç kalenin çiğ tuğlaları Afriğ devri (İslâmiyetten evvel) boylarına yakındır (35x35 cm). Bu şehirde çok miktarda davar kemikleri bulundu.

Muhtelif daha küçük kaleler arasında bulunan müstahkem şehir KökKale 145x290 m kadar mesâhası olan gayri muntazam bir uzun dörtköşe teşkil eder. Şehrin etrafında hendek vardır. Şehrin şimal tarafında, 45 m. yükseklikte bir sed üzerinde toparlak temelli bir içkale bulunmakta idi.

Cend harabelerindeki¹²⁷ köşkler ve bağçe, Orlov'a göre, belki Mogol devrindedir.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

10. Hakanlı Devri

Orta Asya arkeologları şu noktada hemfikirdir: şehircilik bakımından Türkistanın en hızlı gelişme safhası Hakanlı devrinde oldu.¹²⁸ Bu gelişme iki vecbeli idi. Bir taraftan İslâmiyetin sınıf farklarını kaldırması neticesinde hükümdar ve beyler ile "Kara" (halk) arasındaki ayrılık yok oluyordu, Sanatkâr ve esnaf mahalleleri teşekkül ederek, eski ordukurrganlar artık rabaz ile muhat oluyordu. Ordunun etrafına dikilen Türk "kerekü"leri¹²⁹ (çadır) esnaf dükkân ve evlerine münkalip olarak "kend" (şehir) ve "uluş" (kasaba) çoğalıyordu:

"Telim (çok) arttı ilde yangı (yeni) kend, uluş" (Yusuf Haş Hacib, beyt 1043).

Diğer taraftan hükümdarın meskenleri de keyfiyet ve kemiyet bakımından genişlemekte idi:

"Neçe karşı, ordu, neçe berk tura

Neçe kend, uluş, bağ çiçeklikleriğ" (Yusuf Haş Hacib, beyt 64334)

(Nice saray, ordu, metin kale

Nice şehir, kasaba, bağçe çiçeklikler).

Hakanlı devrinde de kullanılmağa devam eden "ordu" tabirinin bir müstahkem kale olarak tezahür ettiği arkeolojik kalıntılardan bellidir. Kurganın avlusuna "bir sed üzerine, veya sûrların tepesine" kurvi çuvaç¹³⁰ (hükümdar otağı) kuruluyor, veyâ köşkler bina ediliyordu. Yahut da, Kasan kalesinin eski kısmında olduğu gibi veya Koço'da Hantura'da görüldüğü şekilde bir merkezî kule, Hakanlı devri tabiri ile bir "tura", hükümdar meskeni olarak hizmet görüyordu. Fakat Hakanlı devrinde Uygur Türkçesi'nde de mevcut olan "karşı"¹³¹ tabiri çok tekerrür eder. Barthold,¹³² K#şgari ve Kutadgubiliğ'de¹³³ "karşı" kelimesinin tarif edildiğine ve kasr (köşk'ün Arapçası) ile "beğler evi" anlamına geldiğine dikkat etmeyerek, kelimenin ancak Moğol devrinden olduğunu sanmıştı. Halbuki yine kendisi, Buhara ile Belh arasındaki Nasaf şehrinin isminin karşı olduğuna ve Yakut'un¹³⁴ Istahriye (öl. M. 912) atfen rivayetinde, bu şehrin kuhandiz¹³⁵ ve d#r alam#rat'inin meşhur olduğuna işaret eder.

Karşı gibi kasr ve köşk mefhumuna tekabül eden bir yazlık k#h olan Şemsabad, yüksek duvarlar arkasında, bağçeler arıklar, havuzlar ve çeşmeler arasında T'ung Yabğu'nun "Bingyul" deki ordusunun muhitini hatırlatan bir "goruk" (koru) içinde idi. Narşahi, Şems alMulk Nasr b. İbr#him Tamgac Hanın (1068-1080) yaptırdığı Şemsabad'ı şöyle anlatır:

"Melih Şems alMulk Buhara'nın İbrahim kapısında çok çiftlikler satın aldı ve pek güzel bağçeler düzdü. Bu imâretler için çok mal ve hazine sarf etti ve buranın adını Şemsabad koydu. Binek atları için Şemsabad'a bitişik bir çayır yaptırdı ve ona Goruk (Koru) adı verdi. Onun (Goruk'un) etrâfına bir mil (1/3 farsah: 2000 m. kadar) metin duvar çekti ve onun (duvar) içinde kah (yazlık köşk) ve güvercinlik yaptırdı. Goruk içinde geyik, ahû, tilki ve domuz gibi yabani hayvanlar koydurdu. Bunlar hepsi ehli oldu ve yüksek duvarlar kaçmamaları içindi" (Narşahi, s. 2627). Böylece, sûrlar dâhilinde bulunmakla beraber, tabiat içinde bağçeler de, çadır ordugâlu hissini veren köşklere müteşekkil ordu şekli de vardı.

Efsanevi Türk hakanı Afrasiab'dan (AlpErTunga) indikleri rivâyet edilen ve hakikatte muhtemelen GökTürk kaganlarının efradı olan Hakanlı "Türk" sülâlesi,¹³⁶ muhtelif kadim merkezlerde ordu kurdu. Bunlardan birkaçını sayabiliriz. Afrasiab'ın başkenti sayılan ve Ordukent¹³⁷ adı ile anılan Kaşgar; Arguda Şu Hakanın kalesi olarak anılan ve Batı Türk,

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Türgiş, Karluk merkezlerinden olup Hakanlı devrinde Balasagun veya Kuzordu (şimal ordusu) adını alan Tokmak ve yine Batı Türk, Türgiş, Karluk merkezlerinden Taraz;¹³⁸ Fergana'da,¹³⁹ Türk İşidlerinin kalelerine yakın bir haşmette yükselen Üzkend (Özkend) ve Alay gibi kurganlar; Semerkant'ta bugün Afrasiab denilen şehir şimalindeki "sultan Kuhandiz"¹⁴⁰ Melikşah Türkistan'ı feth edince, bu orduların bazılarını kendine veya mümesillerine ikametgâh ittihaz etmiş ve böylece Hakanlı geleneğine de intibâk etmişti.

11. Selçuklu Devri

Selçuklu tarihçisi Yazdi, şöyle demektedir:

«Biz, kılıç hamleleri ile, Rum'u, Türklerin ve Arapların da diyârını ve bütün dünyayı aldık" (Yazdi, s. 56).

Selçuklular yalnız Türk bakanlarının değil, Parthe ve Sasani kistrâlarının ve Kayser'in de vârisi olmuşlardı. Böylece, Selçuklu devrinde Türk "ordu" geleneğine yeni tesirler nüfûz etti. Yine de en çok görülen Selçuklu ordu şekilleri kadim, dört köşe Türk ordusu veya Uygur ile hakanlı devri mntıklarında mevcut sekiz köşeli ordu planındadır.

M. 1037'de Tuğrul Beğin ordu kurduğu müstahkem Niřapur¹⁴¹ şehrinin, rivayete göre, hânisi şapür idi. Her dil'i bir fersah (6400 m) boyunda bir dörtköşe teşkil eden bu şehrin bir ucunda kalesi vardı ve 'Amr İbn alLaiş'in eseri olduğu sanılırdı. M. 1153'te Oğuzlar Nişapur'u yıkınca, Selçuklu Sultanı Sancar'ın "melik"lerinden AlMu'ayyad (Prof. Köymen adının Ayaba olduğunu tesbit etti)¹⁴² şadyah'da yeni bir dar elamarat bina etmiş, fakat bu kale de M. 1221'de Moğollar tarafından tahrip edilmişti.

M. 1037 civarında, Türk Hakanı Afr#si#b'in kurduğu rivâyet edilen Merv¹⁴³ şehrini Selçuklu Çağrı Beğ fethederek, iç kaleye girmiş ve atının örtüsünü yere koyup "taht gibi" üstüne oturmuştu.¹⁴⁴ Bu devirde şehirde iki iç kale vardı. Parthe'ların Mervin ortasında kurdukları dörtköşe planda "Erk" (hükümdar kalesi) harap vaziyetde idi. Bunun batısında bulunan ve bugün Sultan Kale denen iç kale Selçuklulardan evvel mevcut olmak ile beraber, M. XI. yüzyıl sonunda, Berkyanuk ve Arslan Argun arasındaki savaşları müteâkip yıkıldı ve yeniden inşa edildi. Böylece, şimdiki Sultan Kale Selçuklu eseridir. Sultan Kale beyzi bir şekil arz etmektedir ve 200 kadar toparlak kulesi olan müstâhkem duvarlar ile muhattı (halen 176 kale mevcut imiş). Merv'in müteselsil toparlak kuleli duvarı, Türkistan'da çok görülen bir yapı şeklidir. Mervin kadim arıkı Macan, Sultan Kalenin ortasından geçmekte idi. M. VIII. yüzyılda kurulan Cami Mescit ve Sultan Sancar Türbesi Sultan Kale içindedir.

Sultan Kale'nin şimaldoğu cihetinde, şehriyârErk denen ordu, gayrimuntazam bir dörtköşe teşkil eden, yüksek duvarlı ve halen 48 toparlak kulesi daha mevcut bulunan bir dörtköşe kurgandır. Ayrıca, köşelerde ve kapıların iki yanında kuleler vardır. Surlar balçık ile çiğ tuğladandır ve üst kısımları pişmiş tuğla ile müzeyyendir. şahriyârEnk'in ortasında, hükümdar meskeni kalıntıları gözükür. Müstemilât ve divanhânelerin harabeleri de durmaktadır. şehriyârErk, en parlak günlerini Sultan Sancar (M. 1118-1157) devrinde yaşamıştı.

M. 1042'de Selçuklular kadim Rages'i (Rey)¹⁴⁵ alınca, bu şehir birkaç yıl evvel, M. 1035'te Oğuzlar tarafından tahrip edilmiş bulunuyordu. Arap müverrihleri Rey'in iç şehrini (Almadinah) Tuğrul Beğin yaptırmış olduğunu ve bu yapının M. 1066'da bitmiş bulunduğunu kayd ederler. Böylece, Rey'in iç kalesi Selçukluların hükümdar şehri

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

mefhumunu belki temsil eder.

Rey'in Medinisi, muntazam, sekiz köşeli bir kale idi ve Dar alamarat, mescit ile beraber, şimalde bulunuyordu. Şimalbatıda da bir kale vardı. Belki Tuğrul Beğ'in meskeni bu kale idi. Hükümdar ordusu olabilecek kale, dörtköşe planda gösterilmiştir.

Alauddin Keykubad'ın M. 1221'de inşa ettirdiği Konya iç kalesi ise, şekil bakımından, dörtköşe ve sekiz köşe planda Türk ordu geleneğinden ayrılır. İç kale, yani ordu kısmı da, altıköşeli bir plan arz eder¹⁴⁶ Filhakika, iç kale, Türk ordu geleneğinde,¹⁴⁷ bir suni tepe üzerine bina edilmişti. Bu tepenin ananevi anlamda kozmik dağı temsil ettiği İbn Bibi'nin şu tabirinden anlaşılır: «Konya ki.. zamânenin Kaf Dağıdır.» (varak 215)¹⁴⁸ Altı köşeli şehrin de, Buddhist Uygur edebiyat ve sanatında olduğu gibi¹⁴⁹ bir kozmik ideogram'a tekabül ettiği, Sivaslı "Heykeli" (büyü resimleri yapan) Nasıruddin'in Rum Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev III'e (M. 1266-1283)'te ithâf edilen yazmasındaki resimlerin birinden anlaşılır. Uygur eserindeki Meru Dağı ve hükümdar köşkü tasvirine mümâsil olan Sivaslı Nasıruddin resmi «asmani dünya»,¹⁵⁰ üzerinde ağaçlar ola o Kaf Dağı ve Cinian (Cinler) şehri gösterir. Ay ve güneşin arasında bir kapıdan feleklere doğru dokuz yol ayrılmaktadır. Bu semavi kapının altında «Kuhi Kaf' ve görülür. "Şehri cinian", Kaf Dağının eteğinde ve "bahrimuhit" kenarında altı köşeli bir penbe¹⁵¹ şehirdir. Şehrin tepesinde ortada bir iç kale vardır ve burada Konya 'Al#uddin Câmii külliyesini hatırlatan sivri künbetli bir yapı ve bir minâre tasvir edilmiş.

Türk ordu geleneği, böylece, Konya'ya kadar devam etmişti: dünyanın merkezi ve zirvesini teşkil eden, kozmosun tasviri ve dünya hükümdarlığının timsali, Ordubalık¹⁵² gibi heraldik ejder ve arslan heykelleri ile süslü kurgan.

Selçuklulardan sonra da, Moğollar, Hint ve Mısır Memlûkleri, Osmanlılar, Özbek ve Timurluların merkezlerinde, ordu¹⁵³ geleneği yaşadı. İstanbul Fâtihinin Bayezid Sarayı ve Konstantiniye'nin zeytinlik tepesine kurduğu Topkapı, Tekfur Sarayından ziyâde, Hakanlı Şems alMülk'ün "Goruk"¹⁵⁴ una benziyordu ve onun gibi, sûrlar içinde, bağçeler ortasında, köşklardan müteşekkildi. Osmanlılar, Versailles taklidi Beşiktaş sarayı gibi binalar yapıncaya kadar, Türk ordu geleneği ölmemiş ve böylece iki bin yıllık bir târihe sâhip olmuştu.

Prof. Dr. Emel ESİN

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 129-149

Dipnotlar:

1. Orkun, Yazıtlar, c. I, s. 178.
2. Orkun, Yazıtlar, c. I, s. 50, 170.
3. Kaşgari, varak 75.
4. "Kasaba köşke denir, kasr ma'n#sına. ve şehre denir, medine ma'nasına ki bir vilâyetin şehri olacaktır. 'Al# kavlı şehri azim, ya'ni bir ülkenin yahut bir vilâyetin cümleden a'zam olan şehrine denir. Mai'det'ülmülk ve tahtgâh ta'bir olunur. Ve kasaba karyeye denir. Hâlâ beynimizde şehri Sagire itlakı zahiren karye manasından ma'hüzdur": (Kamus).
5. Balık: bk. not 54.
6. Ordubalık: bk. not 106.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

7. OrduKent K#şgar'ın adıdır. bk. not 3.
8. Chou'lar protoTürk idi: Eberhard, Çin, s. 33.
9. Granet, s. 177 (n) (Chou'larda çadırlardan müteşekkil ordu). Hükümdar çadırı, belki hükümdar sarayına mümasil olarak (bk. Not 11) ortada idi. T'ang devrinde, elçiler kâbul olurken saray avlusuna çadırlardan müteşekkil ordu dizilirdi. Hükümdar çadırı sarayın şimâli duvarına dayanık ve cenûba kapısı olarak dikilirdi. Elçi çadırı batıda durur ve kapısı doğuya açılırdı. İki elçi olursa, doğuya ve batıya iki çadır dikilirdi: Liu MauTsai, OstTürken, s. 422.
10. Franke, Geshicte, cild II, s. 421 de T'ungtien, kısım 198, varak 21'den naklen şöyle denir. "M. 698'de Türk hakani Çin İmparatoru ile evlenme bağları kurmak istedi. (İmparator= Wuhou bir nedîmi olan Wu YenSiu'yi Hakanın "Karakum'daki ordusuna yolladı (Türkçe ad. Bu yer her halde İlteriş Kagan devrinde "ÇugayKuz'da KaraKum" da ordu kurulduğunu söyler: Orkun Yazıtlar, c. I. s. 102. Karakum adı Moyuncur Kağan yazıtında geçer: "Keyre başında. irtim. Karakum aşmış, Kügürde, Kömür Tağda, Yar Ügüzde, üç Türk tuğlu budun. " (Orkun, Yazıtlar, c. I, s. 166): Kalkaşandî, cild IV, s. 429, 480, Karakum'dan bahsederek, bunun Moğol başkenti Karakurum'un yerinde olduğunu söyler ve Karakum'u Hit# ilinde en doğudaki Türk şehri olarak tavsif eder. Hit# ili ise aynı müellife göre Beşbalık ve Almalık ve Karakum arasındadır (Almalık Kulca tarafındadır): Chavannes, Documents, index. Kalkaşandî'ye göre Karakurum ismi yanlışdır. Karakum adı doğrudur. Kalkaşandî bu adın Türkçe ma'nâsını izah eder ve Takvim albuld#n'ı kaynak olarak verir. Karakurum ise Orkun vâdisinde, Uygur şehri Ordubalık yanındaki "Kut Dağı idi bk. not 38. Chavannes, Documents, s. 237, 194195 (İstemi ve "T'ung" Yabgu orduları); Bingyul; P. Pelliot, T'oungpao XVII (1930); Liu MauTsai, cild I, s. 64 ("K'imin" Kagan ordusu; Togan, Ibn Fadlın, s. 41 ("Şaklab" ordusu). "Kurvü çuvaç: kağan günlüğü (bk. Kaşgari, index).
11. Biot, II/554556.
12. Biot I/431, II/2. Dünya dörtköşe bir plan ve gök onun üstüne konmuş toparlak bir kubbe sanılırdı. Yine bk. Granet, 231234; Franke, Geschicte, C. I, s. 114116, 141, 240; c. II, s. 437, 448449, 502; c. III, s. 60, 7981.
13. Dört büyük Çin burcunun Uygur metninde adları: Pritsak, "Qara", s. 249.
14. Chou takvîmi: Eberhard, "Lokalkulturen" s. 28. Türk takvimi: Pritsak, Die Bulgarische Fürstenlinie, s. 2829.
15. Franke, Geschichte, c. III, s. 7981. Türkçe metin; Çağatay varak 12.
16. Biot, cild II, s. 556. Türkçesi: MüllerGabain satır 3.
17. Kaşgari'nin ve diğer Türk metinlerinin Kutup yıldızı ve Büyük Ayı burcuna verdiği adlar. Yitiken sütra: Rachmati, yazma 2.
18. Bk. not 12. (dînî mahiyet). Granet, s. 486, 518 (n. 1), 519, 524, 541, (kozmik dağda hükümdar köşkü).
19. Biot, cild II, s. 564.
20. İbid. s. 263277.
21. Granet, s. 250251.
22. Franhke, Geschichte, c. I, s. 116.
23. Ho'lü'nün şehri: Chavannes, "Le cylcle turc", s. 283. Bu şehir Kiangsi'de idi ve Holü Chou neslinden idi: Franke, Geschichte, c. I, s. 175, 140.
24. Tolstov, "Les Scythes", re. 5.
25. Orkun, Yazıtlar, cild I, s. 50.
26. Bk. not. 54.
27. Tolstov, "Les Scythes"; id. Po drevnim deltam. s. 215; id. Goroda Guzov
28. Okladnikov, s. 50.
29. de Groot, Hunnen, s. 225-235. 238
30. Eberhard, Şimâl, s. 7677. Id. "Lokalkulturen", 3/11. Shiratori, s. 2628.
31. Franke, Geshicte, III/184, büyük Hun ordusu olan " (HofLager) " Lungchêng'in Ongin nehri üzerinde

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

olduğunu ifade eder. Orkun mıntıkasında Hun ve GökTürk orduları ve ejder ibâdeti: Liu MauTsai, OstTürken, s. 10, note 60 ve 61.

32. Franke, Inschrift, s. 12 ve Liu MauTsai, Kutscha, s. 165166 ve notlar.
33. Franke, Geshichte, ve Tempelinschrift index "MaoK'ien" (M. 439'da Çinlilere mağlup olan Kansu T'sük'ü beyi); ibid. Nganchou (M. 460'ta Turfanda devlet kuran Tsü'kü'ler ile beraber M. 439'da Kansu'dan kaçtığı kaydeden bir Çin Kaynağı verir. Klyastorniy ise, hayatta kalan Türk neslinden son çocuğun efsânevî Böri tarafından Turfanda bir dağ mağarasına taşındığı hakkında rivâyetten Tsük'ü'lerin Turfanda devlet kurduğu zaman, Ashina'ların da beraber olduğunu istihrac eder.
34. GökTürk kaganları "Muhan" (553-572) ve "T'apo" (572580) Buddhist olmuş, sutra'ları Türkçeye tercüme ettirmiş ve âbideler yaptırmışlardı: Liu MauTsai, OstTürken, s. 3638, 4244. Batı Türk kaganı "T'ung" Yabgu M. 626'dan evvel Buddhist olmuştu: Chavannes, Documents, s. 193. Kaganstüpa: bk. not 89.
35. Orkun, Yazıtlar, c. I, s. 171, 172, 178, 181.
36. Bernştam, MIA 14, s. 365, 374375. Kuhandiz tarifi: bk. Y#k#, kıy (Kay): Slovar, "qij".
37. Lavrov, s. 77.
38. Dowson, Meru. Beal, c. I, s. 8285. Türk hakani (Tokuzguz: Uygur) Malik albail'dir: Mas'üdi, c. I, s. 143, 160. Bk. Esin, "Cakravartin", s. 9495. Altı orun, Sumir, tengriler ordususu, Intri: Radloff, Suvarnaprabh#sa, s. 114, 24, 72, 104, 22123.
39. Orkun, Yazıtlar, c. II, s. 81 (Altay); ibid. ad indeksi (Ötüken); Bretschneider, s. 247, 257, 259 (Kut Dağı); Chavannes, Documents, s. 10 (Aktaş), ibid. s. 248 (Altın Dağ), ibid. s. 237 (Kietan); Kietan Kastek geçididir. Hud#d, s. 290. Mucmil altav#rih va alkişaş: Barthold, Turkestan, s. 26 ve id. Turkestan vepohi Mongol'skogo naşestviya, c. I (Tekst) (Petrograd 1890), s. 19. Eponim Türk, Sayan dağları, Kögmen (Sayan): Liu, OstTürken, s. 6 ve Orkun, Yazıtlar, ad indeksi.
40. Mandala'nın anlamı: Tucci, s. 62. Mandala'da Meru, veya SuMeru Dağı; Stein Serindia, Mandala Ch. 00L83. Mandal: Caferoğlu ve Müller, "Uigurica" II, s. 47 (törtkil mandal) "Mandal" tabiri Anadolu Selçuklu devri resimli yazması müellifi N#siruddin Sivasî'nin eserinde (bk. Esin, "Selçuk", varak 86'da vardır. Buddhist kral şehri: Stein, Serindia, s. 88387 ve 1400 (M. Petrucci'nin ilâvesi).
41. Bkz. not 115.
42. Bkz. not 106 ve 118. Kalik: Slovar', "qalıq" Bu bilgiyi Prof. Ş. Tekin'e medyunum.
43. Chou'larda yeryüzü dört köşe (bk. yukarıda not 12) veya sekizköşeli sanılırdı: Biot, C. I, s. 434 (n): "Le Tsong a huit pans figure la terre".
44. Dünyanın dört ciheti ve köşelerinde gözetici alp mabûtlar hakkındaki tasavvur Buddhismin Mahayana mezhebine aittir ve Orta Asya'da gelişerek ancak T'ang devrinde Çine vardı: Stein, Serindia, s. 870.
45. Hunlarda "dört köşe" ve "altı köşe" teşkil eden beyler: de Groot, Hunnen, s. 156. "Altı orun: bk. not 38.
46. Merv'i Türk kaganı AlpErTunga binâ etti: Kaşgari, c. III, s. 149. Parthe devrinde Merv: bk. not 142.
47. Anadolu'da Gıyaseddin Keyhusrev III devrinde (M. 12661283) kozmolojik bir eser yapan, bu hükümdâra ithaf eden ve muhtemelen resimlerini de vücûda getiren "Heykell" (büyü resimleri yapan), varak 86'da Uygur lehçesinde "mandal" (bk. not 39) tabîrini kullanan ve Çine gittiğini söyleyen Sivaslı Nasiruddin'in (bk. Bibl. Nationale persan 174 ve Esin, "Selçuk") iki resminde, "Şehri Cani can" (varak 67) ve Şehri cinian" (varak. 107) altı köşelidir. Mevlânâ Celâluddîn Rûmî, dünyanın 6 cihetine (dört cihet, aşağı yukarı) sesini duyurmak için "altı köşeli" rebap yaptırmıştı: Aflaki, Manakib al'arifin, T. Yazıcı baskısı (Ankara 1959), s. 88. "Altı yüzlü cihân şehri": B. Şehsuvaroğlu, Eşref b. Muhammedin Türkçe Hazin als'aadah, adlı H. 846 tarihli eseri, varak I.
48. İspicap: not 19. Ordubalık: not 106.
49. Togan, Ibn Fadlan ve Smirnov.
50. Hun devri Talasın tahta sûrları: bk. not 29.
51. Bk. Dolbejev, s. 92 ve Grünwedel, İdikut, s. 17.
52. Ordubalık: not 106.
53. Ibn Havkal, s. 380384.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

54. GökTürk (bk. Orkun, index) ve Uygur (bk. Caferoğlu) Türkçesinde şehir anlamına gelen balık veya balıg sözünü Kaşgari (c. I, s. 248) balçık ile birleştirir ve şöyle tarif eder (varak 9091): "Türklerin en derin câhiliyet devrinde (İslamiyetten çok evvel) kale ve şehire balık denirdi. Uygur dilinde Beşbalık (şeklini) duydum. Ve bu Uygur şehirlerinin toplandığı yerdir. Ve manâsı beşşehir demektir. Ve yine aynı tarzda, onların başka bir şehrine Yengibalık, yanî Yenişehir denir. " Kaşgari "balık" kelimesininin eskiliğine ve kendi devrinde ancak Uygurlarca kullanıldığına işaret eder. Filhakika Kaşgari'nin öz vatani ve ordu merkezi Kaşgara, eski Uygur geleneğinde Ordubalık (bk. not 103) değil, Soğdca kent kelimesi kullanarak, "Ordukent" deniyordu. Kaşgari, varak 75. Kent Soğdcadır: bk. Slovar. "Balık" sözü üzerine araştırmada bulunan Tolstov, bu kelimeyi "bal" aslına bağlayarak, Slavca "bla", "bal", Rusça "boloto", Bulgarca "bara" (balıklı ıslak yer), kadim HintAvrupa dillerinde par, pur (şehir), Batı Hun dilinde (Türkçe ile akrabâ: bk. Maenchen) "var" (dere), Ak Hun dilinde "var" (şehir: Varvaliz'de olduğu gibi) kelimelerine bağlanmaktadır. Netice olarak "balık", balçık duvarlar ile müstahkem, etrafında bu hendeği bulunan bir şehir olarak tecessüm eder. Kelimenin balıkçılık ile ilgili bugünkü anlamı da, balıkların Türklerce balıklı sulak yerlerde yakalanmasından ötürü imiş. Tolstov'un vardığı neticeler, hem Türk şehrinin balıktan yapısı ve hendekli bulunması bakımından hem de başka yönlerden ilgi çekicidir: asgari M. 629'dan beri, Çinliler Türklere hükümdarlık veya rütbe alâmeti olarak balık şeklinde altın "çifte mühür" veya balık şeklinde altın "mor kese" verirdi. Inscriptions, s. XXII (M. 629'da Uygur Kağanına); Chavannes, Notes additionelles, s. 30 (M. 715'te bir Karluk tarhanına). Balık, Çin'de bolluk ve uğura, aynı zamanda ikinci derece ve tâbi beylere işaret ederdi. Silahlı hücumu karşı koruyucu tılsım balık şeklinde idi; Granet, s. 531. (Williams, "Fish") Orkun, cild IV, s. 209. Uygurların Sanskritçe Mina adı ile andığı H#. burcuna (Rachmati, yazma 2/26) Türkçe "Balık" dendiği Kutadgubilik de (beyt 66, 143) kaydedilmiştir. Dünyanın bir balık üstünde durduğu hakkındaki tasavvurlar, Selçuklu devrinden beri ifâde edilmektedir. İbn Bibi ve Yazıcızâde'ye (s. 231) göre, bir kale inşâ edilirken derin temeller kazıldığını ifade için "Mahii haziz"e (en dipteki balık) kadar kazıldığı söylenirdi. Konya kalesinin târibini veren kitabedeki balık tasviri (Önder, "Konya" res. 11) her halde yukarıda sayılan timsâllerden biri ilye ilgili olsa gerek.
55. Bk. not 39.
56. Orkun, Kalyanamkara, varak XXXVIIXLIV.
57. Bk. not 21 ve 22. "Üç ordu beği", "üç ordu hanı", Yusuf Has Hacib, beyt 1594, 5569. Chavannes, Documents, s. 29 (M. VII. yüzyılda "Toulon" Kağanın şimal ordusu: ibid. s. 45 (Karaşehir şimâlinde Batı Türklerin cenûp ordusu ve daha şimâlde şimâl ordusu): ibid. s. 7 (Türgiş kağanının Çu nehri vâdisinde, SuyabTokmak'ta büyük ordusu ve İli nehrinde "Kongyue" şehrinde "küçük ordu"su). Chavannes, "Epitaphes", s. 30 bir GökTürk hatununa "üç boya hâkim kağanın kızı" demektir.
58. Kaşgari, c. I, s. 22.
59. Kisilev, Istoriya Sibiri, s. 268272; Liling: de Groot, Hunnen, indeks. Rekonstitüsyon: Evtjuhova.
60. de Groot, Hunnen, s. 6162.
61. Franke, Geschichte, s. I, s. 350; c. II, s. 493; c. III, s. 184, 361.
62. Kiselev, s. 270, lev. XLV/1, 2, 4, 5.
63. Orkun, Yazıtlar, c. II, s. 221. Kutadgubilik'de eb, ev sözü odaya tekabül eder: Yusuf Has Hacib, beyt 6339.
64. Bk. not 102, 103.
65. Esin, "Qubbah" ve aşağıda not 114 (Koço, Hantura'da kubbeli odalar).
66. Kaşgari, c. I, s. 303 Kaşgara (Ordukent) demektir. Burası Aşağı Çin'dir (Batı Çin: c. I, s. 343). BatıTürk Devleti başlangıcından beri (M. 581) Kaşgari almıştı ve Kaşgar'ın yerli beyi bir Batı Türk hatunu ile evlenmişti: Chavannes, Documents, s. 20, 121, M. 646'da "SheKuei" Kagan Kaşgara sâhip idi: Franke, Geschichte, c. II, s. 363. M. 638'de Çinliler Kaşgari aldı ve 659'da Tuman Tigin geri aldı, fakat tutamadı: Chavannes, Documents, s. 122. M. 708, 735. M. 739'da Türğişler Kaşgari aldı. İbid. s. 189, 84, 78. Müteveffâ Mille M. Hallade Kaşgari yanında Duldulökür Buddhist manastırında bulunmuş, Türğişlerin de kullandığı Soğdca yazı ile Türkçe resimli bir yazmanın Pelliot tarafından bulunduğunu ve L. Hambis'in Toumchouq ciltlerinde neşr olunacağını söylemişti. Kaşgar'da Uygur tarzına benzeyen Uygurlardan daha evvelki Buddhist duvar resimleri: Le Coq, Buddh, Spaetantike, c. V. s. 131, M. VIII nci yüzyılda Kaşgar Karluk ili oldu ve Hakanlı sülâlesi oralıdır: O Pritsak, "Von den Karluk yabhu zu den Karachaniden"ZDMG (1951). Kaşgar yakınında dağda Barkan kalesi Kaşgar'a adını verdi: Kaşgari, c. I, s. 436. Kaşgar yanında hakan ordusu mâhiyetinde harâbeler: Hambis, Toumchouq, c. II,

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

s. 18, 21.

67. Hambis, Toumchouq, c I, 11 (bu âbidelerin tarifi c. II dedir.).
68. Barshan, Barsgan: Kaşgari, c. II, s. 49; c. III, s. 417418, 369 (Barman).
69. Shiratori, s. 27.
70. GökTürk devri çanakçömleğinin husûsiyeti elde yapılmış ve yapıştırılmış parçaları bulunup çizgili ve kısmen kırmızı ve siyah sırlı olmasıdır: Bernstam, MIA 26, s. 88, 9798, res. 51/14. Şehirler: IssıkGöl kenarında Carlegan (WuSun devrinden az, GökTürk devri çanak çömleği çok; Karluk devri sırsız desti ve Timurlu devri beyaz sırlı çanaklar da var); Cumgal deresi boyunda şehir (Karluk devri çanak kalıntısı); Narin kenarında Çaldıvar (Karluk devri olsa gerek); Tokuz Tarav'da, Kıldı ve Narin birleştiği yerde, 30 kuleli şehir (GökTürk devri). Bernstam bilhassa Atbaş sandığı KoşKurganı GökTürk kagan ordusu sanmaktadır. Şirdakbek'teki şehir de Karluk devri bir ordudur ve Koçungar başı olsa gerek: ibid. s. 104, 116. Odaları olduğu için Çaldıvar, Bernstam'a göre ordu değil handır: (ibid. res. 56, s. 107114). Fakat kurganın ortasındaki kademeli, dört ve sekiz köşeli 4, 5 m yüksekliğindeki kaide (ibid. s. 112) sed veya örgün (taht) olabilir. Uygur tahtları şekiz köşeli birer sedden ibâret idi: Andrews, Shrines, lev. 30.
71. Talas mıntıkası eski bir Kürk merkezidir. M. Ö. II. yüzyılda, Semerkant'ın ve Taşkent'in şimâlbâtısı Kırgızlar ve Çinlilerin "TingLing" dediği Türk boylarının ili idi: de Groot, Hunnen, s. 6162. Hun Shanyü'sün Talas'ta bir ordusu vardı: bk. not 28. Şu Hakan ve Balasagun: Togan, "Balasagun". T'ung yabgu Talas'ı ve Tokmak ilini M. 605/617'de aldı. Bu devir için T'angshu (Chavannes, Documents, s. 10) doğudan batıya şu şehirleri sayar. "Dağ geçidinden çıkarak "Soeiche" vâdisine gelinir (Suyâb=Çu vâdisi). Buradan 40 li ötede Soeiche şehri vardır (Suyab Chavannes'e göre Tokmak yerindedir). Nehrin 40 li şimâlinde KieTan dağında 10 boy kaganı (Batı Türk kaganı) intihâp edilir. "Soeiche (Suyab) "ın batısında çok şehirler vardır ve hepsi Türkle tâbidir. 140 li ötede "Achepoulai" (Aşpara: bugünkü Çaldıvar: bk. not 67), 70 li daha ötede Kulan şehri. 60 li daha ötede Talose (Talas) şehri gelir". M. 658'de Talas ve Tokmak'taki Batı Türk orduları Türgişlerin eline geçti; Türkîş kaganın "büyük ordu"su Çu vâdisindeki Tokmak'ta ve "Küçük ordu" İli nehrinde "Kongyue" şehrinde idi: ibid. s. 7. Türgişler iki gruba ayrılmış ve Tokmağın doğu ve batısında yerleşmiş idi: ibid. s. 28. Karluk ordusu Çu ve Talas vadilerinde idi: ibid. s. 85. Talas vâdisi ve Tiraz veya Taraz şehrinde Türk merkezleri: ibid. s. 10 304. Ibn Hurzazbah ve Kudah, de Goéje baskb s. 29. 206 Türk ve Türgiş hakanlarının şehrinin veya kasabasının (madinah ve tariah tablrleri kullanılır) Çul'dan 11 ve Sarığdan 7 fersahta olduğunu söyler. Tomashek'e göre (Chavannes, Documents, s. 304) Türk orduları muhakkak Suyab'da ve bugünkü Tokmak harâbeleri yerindedir. Tokmak ve Talas'ın BatıTürk, Türgiş ve Karluk hükümdarlarının orduları olduğu bütün tarihi kayalardan anlaşılır: Chavannes, Documents, s 8, 16, 13, 57, 79, 83, 84, 85, 86 (n. 1), 123 (n) s. 286, 264, 273. Talas vâdisinin sağ kolunda, Canbul'un 75 km ötesinde bulunan ve Talas vâdisinin en büyük harabesi olan Aktepe şehrinin (bk. Kojemyako "Osedliye poseleniye" ve Bibnova) ilk nüvesini teşkil eden ve şehrin en yüksek tepesine kurulmuş ordukurgan da M. VIVIII yüzyıldan yani Batı Türk, Türgiş, Karluk devirlerindedir: Kojemyako, "Osedlie poseleniya" s. 171. Batı Türk ordusunu Talas vâdisinde olmasına belki bir diğer işaret de bir Çıgıl "alkış"ında "Türk Uluğ Argu Talas" adı geçmesidir (Le Coq, "Manichaica I, " s. 21: Burada adı geçen diğer şehirler: Kaşu, Yengikent, OrduKent, Çıgıl Balık, Kaşgari'ye göre (c. 1, s. 30, 98, 127, 366, 392, 430 c. III, s. 235) Tiraz (Talas) ile Balasagun arasına Argu denir ve iki dağ arası demektir. Kaşgari Argu şehirleri olarak şunları sayar: Tiraz (Talas), Balasagun, Ispicap, İtlık, Kıpçak sınırında Kençek Senge. Çıgillerin bir kısmı da Kaşgariye göre Tiraz'dadır (talas). İki Tiraz şehri (Talas) vardır. biri Uluğ Tiraz'dır (Talas) ve bunun Argu ilindeki Talas olduğu anlaşılıyor (diğeri, Kümi veya Küçük Talas, Uygur sınırındadır). Esasen, Narşahi'ye göre (bk. not 74). Buharalılar "Büyük Türk padişâhi Kara Çurin"ın şehri Tiraza ilticâ etmiştiler. Akbeşim harabelerindeki VIVII. yüzyıldan ordu: Kızlasov "Ostatki zamka".
72. Togan "Balasagun" ve Kojemyako, Rannesrednevekovie goroda, res. 32.
73. Bk. not 71.
74. Ibid.
75. Bk. not 72.
76. Chavannes, Documents, s. 198, 24243 (dinavariden naklen). YelTigin'a atf edilen VI. yüzyıl sikkesi: Göbl, cild II, s. 151. YelTigin ve "Hatun" Gandhara ve Keşmir'de de âbideler bırakmıştı: LéviChavannes. Marquart'a göre (Eranşahr, s. 93) Madinat alsafariyyah, Baykent (Paykent) ve Dizruin'dir. Kaşgari de "Sarı şehir" veya "Bakırşehir" olarak Dizruin'in adını Türkçe olarak verir. Atalay

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Yengkent okumuştı. Acaba Baykent mi okumalı idi?.

77. Buhari evvelce bir küçük kasaba idi ve insafsız bir beyin idaresinde bulunuyordu. Buhara eşrafı "Büyük Türk Bayağı'su Kara Çurin Türk" yanına iltica edip Tiraz'a kaçtılar. Türk "Bagagu"su Buhara ilini alarak oğlu Şiri Kişvar'e (Arslan?) hediye etti. (bu olay V. yüzyılda Soğdluların Yetisu'ya göçmesi ve Batı Türklerinin Soğdu alması ile ilgili olsa gerek: Bernştam, MIA 14, s. 365, 37475). Farahsi (Varansah) sarayı da ilk Türk hükümdarından sonra gelen hükümdar tarafından binâ edildi ve Yitiken yıldız grubu şeklinde idi (Bk. Rachmati ms 2. Türklerde Yitiken ibâdeti ve yuk. not 17 (Temür Kazuk. Yitiken Chou şehrinin ortasında hükümdar köşkünün üstünde sayılırdı). Yüechih esaslı olan Buharhudatlar (Chavannes, Documents, s. 164) M. X. yüzyılda Türk bilinirdi: Istahri, s. 161 ve Ibn Hawkal, s. 451. Varahşah sarayında GökTürk yazıları: Bernstam "Drevnieturskiy dokument", s. 75.
78. Bk. not 78.
79. Taşkent ve Kuç'ta (bk. not 77) Kagan yardımcısı merkezi: Chavannes, Documents, s. 14, 141. Taşkent Türk Tudunu Bağatur M. 742745 arası Çinliler tarafından öldürüldü. Tudunun oğlu bütün Orta Asyalıları ve Müslümanları da imdâda çağırarak M. 751'de Talas muhârebesinde Çinlilerin mağlûp olup Türkistandan bin yıl boyunca çekilmelerine sebebiyet verdi. Bu muharebeledede gayrimüslim Karluklar da Müslüman tarafına geçti: Ibdı. s. 142. Türk Taşkent Tudun'larının sikkeleri: Smirnova, sikke 742767. Taşkent'te Türk Tudun sarayları: PugaçenkovaRempel, (1958) s. 145146 "Che", Şahib alŞas ve Türkleri", M. 819'da Samaniler Taşkenti aldı: W. Barthold, "Tashkent", Eneyol. Of Islam (Leyden 1928). Taşkent ilinde Hatun şehrinde "Toulou" kaganın ordusu: Chavannes, Documents, s. 5859, 195. Binkath: Ibn Hawkal, s. 48687. x.
80. Kaşgari haritasında Kuca (Kuca) Koço'dan (Köçö) başkadır. Metinde de Kuca Uygur sınırında bir şehirdir. Küsen de denir (Minorsky, Hudud, Kuşan sanır) ve Yulduz Köl yanındadır. Yani Kuça'dır. Batı Türkleri tarafından devlet kurulunca (M. 581) Kuça fethedilmişti.
- Hattâ M. 568'de İstemi ve Tardu Kaganların orduları Kuça şimalinde AkTağ'da idi: Chavannes Documents, s. 20, 237. M. 605 etrafında Taşkent (bk. not 76) ve Kuça'da iki yardımcı kagan ordusu kuruldu: ibid. s. 14, 141. Uygurlar M. 611'de Kuça'yı aldı: ibid. s. 89 (n. 3). M. 646'da Kuça "SheKuci" Kagana Tâbi idi ve 647'de Çin emrinde, fakat Türk beylerinin idâre ettiği ve Türklerden müteşekkil askerler Kuça'yı aldı: Franke, Geschichte, c. II, s. 364, 393, 481. M. 679'da Tibetliler Kuça'yı aldı: Chavannes, Documents, s. 119, M. 704'de Türgişler Kuça'ya hücum etti.: ibid. s. 78. Çinliler, Tibetliler ve Uygurlar Kuça için harp ederken M. 751'de Çin Türkistan'dan tard oldu (bk. not 76): Franke, Geschichte, c. II, s. 443. M. 821'de Kuça yanında Kumtura'da (sanat merkezi) 3 tane Gök Türk harfleri de Türkçe Buddhist kitâbe: ikisi Le Coq, Buddh. Spantantike, cilt III, s. 13'de kayd edilir ve bunlardan biri II. Grup mabetlerde diğeri, âbidelerin girişindedir (Schlucht mit Inschrift). Üçüncü kitâbeyi Pelliot buldu: L. Hambis, Sculptures et peintures inédites d'Asie Centrale de la Mission Pelliot (Paris 1931) s. 5.
- M. 821'de Uygurların Kuça'da askeri vardı: Franke, Geschichte, s. II, s. 491. Kuça'da M. 856'da bir Uygur kaganlığı kuruldu ve M. 1001'de mevcuttu: Pinks, s. 61, 31. M. I. X yüzyılda Kuça Uygur hakani: Bretschneider, c. I, s. 245 Kumtura'da Uygur devri sanat eserleri: Le Coq, Buddh. Spantantike, cilt III, s. 231 ve Grünwedel, Kultstaetten, s. 16, 28.
81. Bk. not 79.
82. Chavannes, Documents, s. 5859, 195. M. X. yüzyılda İspicab iç kalıntıları mevcuttu: Barthold, Türkestan, s. 175.
83. İhşid'ler Yüchchih aslından idi: Chavannes, Documents s. 164 (n). M. IX. Yüzyıl Arap müellifleri Samarkand İhşidlerini Türk bilirdi: Istahri, s. 161; Ibn Hawkal, s. 451. T'ung Yabgu M. 580610 arası Soğdu feth etti ve kızı İhşid ile evlendi: Chavannes, Documents, s. 57, 133. İhşidlere atf edilen Afrasiab sarayının VIVIII. yüzyıldan kalma bir gelin alayı resmi vardır. a.g.Pugaçenkova, SemerkentBuhara, (Moskova 1928) s. 20 de neşr edilen ve henüz neşr edilmeyen bir de Türklerden müteşekkil elçiler resmi de bulundu. Belki bu sahne T'ung Yabgunun kızının İhşidle evlenmesini gösterebilir.
84. Smirnova, s. 33 1617 Tabari'den naklen Penc beyi Divastic'in Halaç olduğunu hatırlatır ve bu beyin Pençkent'te sikkeleri bulunduğu dikkati çeker. M. VIIVIII yüzyıllarda Penc'e hâkim üç bey ve iki hatun aynı Halaç soyundandır ve bunlar Sir Derya Vâdisinde bulunan "Halaç Ordu" yazılı sikkelerdeki Halaç tamgasını kullanmakta idiler.
85. HueiCh'ao'ya göre, M. 726'da "Fergana nehrinin" şimâli GökTürklerden bir beyin idaresinde, cenûbi

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

- Arapların elinde idi. Huttal hükümdarı da, pekçok âbide bina eden bir Buddhist Türk idi: Fuchs, s. 452. Huttal Türk beylerine Bik sülâlesi denirdi: Ibn Hurzazabah, s. 180. Chavannes, Documents, s. 7, 148, 188 ve W. Barthold "Farghana" Encycl, of Islam (Leiden 1927). M. 739'da Fergana hükümdarı Arslan Tarhan idi: ibid. s. 59. Nerşahi şöyle der: "H. 166 M. 782'de Fergana Türklerine karşı savaş oldu". Kuva'da Fergana'nın İslamiyetten evvelki Türk devrine ait, "balbal" tarzında heykellerin bulunduğu Buddhist mabeti: PugaçenkovaRempel (1965) s. 244. Fergana İhşitlerinin bir Türk, Abu Bekir Muhammed b. Abi Muhammed Toguc b. YelTigin b. Furan b. Furi b. Hakan M. 935'te Mısır'da bir sülâle kurdu: Ibn Hallikan, Kasan ve Ahsiketh tarifi: Bernştam, MIA 26, s. 234, 236, 247.
86. Rivdad: İbn Havkal, s. 477. Grigoriev, "Talu Barzu".
87. Batı Türkleri M. 632'de Hoteni aldı ve Hoten beyinin 649'da lakabı yabgu idi: Chavannes, Documents, s. 126 M. 641'den evvel Hoten şehri yanında "Ts'io-mo" da Batı Türklerinin bir vâlisi ve 646'da "SheKüei" Kagan Hoten'e sâhib idi: ibid. s. 30, 32. M. 658'de Çinliler Hoteni aldı, M. 659'da Tuman Tigin geri aldı: ibid. s. 72, 73 (n). M. 670'de Tibetliler Hoteni aldı: Franke, Geschichte, c. II, s. 397. M. 704'de Kul Çur Hotende K'an şehrini aldı. M. 739 etrafında Hoten Türgiş Kaganlarına tâbi idi: Chavannes, Documents, s. 185, 178, 123 (n). M. IX. yüzyılda Hoten Türkistan'da sayılırdı ve hükümdarın adı "Almu'azzam alTürk va alTubbut" (Türklerin ve Tibetlilerin muazzamı) idi: W. barthold, "Turkistan" ve Khotan", Encycl. of Islam (Leiden 1928).
88. Chavannes, Documents, s. 231 (n. 2) M. 638'den evvel "Shapolio", Tieliche" Kaganları, "Puli" Shad; M. 642'de "Tuli kagan" ve M. 640'dan evvel Türk valileri ve diğer kaganlar burada ordu kurdu: ibid. s. 28, 195, 30, 54, 56. Karaşehir yakınında Şorcuk mabetlerinde Batı Türk devri eserleri: Le Coq, Buddh. Spaetantike, c. V, lev. 5 ve c. VII, lev. 25. Erken Uygur eserleri: ibid. c. VII, lev. 26, 26a, 21. Stein'in Çinlilere atf ettiği kaleler: Serindia, s. 1199, 1226 v. d.
89. Geç Han devrinde Kinman (Beşbalık), T'ang devrinde Peiting (Şimal ordusu) "Kiuche" (?) devletinin ordusu: Chavannes, Documents, s. 11. Kaganstüpa: Julien, La vie. s. 32. Bişbalık Türklerden "Tch'ouyoue"lerin ili: Chavannes, Documents, s. 1112, 31 (n. 3). M. 618'de Doğu Türk Kaganı "Tch'oulo" nun oğlu Ashina "Choeul" kaganstupa'da vali: ibid. s. 115 M. 629'da Gök Türk Kaganı "Heil" Beşbalıkta: ibid. s. 265. M. 630'dan Batı Türk Kaganı T'ung Yabgu ölünce, 'Yukou' Şad Yabgu adlı bir beyi Kaganstüpa valisi yaptı: ibid. s. 109. M. 648'de Batı Türk Kaganı "Shekuei"nin ordusu Güçen'de (Kaganstupa): Franke, Geschichte, II, s. 362363. M. 658 civarında Çinlilere geçti, fakat M. 120155 (veya 142) 'de Ashina She adlı GökTürk Kagan soyundan bir hükümdar idaresindeki Basm'ıl devletinin ordusu oldu: Chavannes, Documents, s. 29 (n. 3), 31, 305. M. 135'de Türgişler Basmillerden şehri almış (ibid. s. 83) fakat 138'de kayb etmişti. Bu arada Beşbalık adı GökTürk metinlerinde geçer ve Bilge Kagan da Türgişlerden Beşbalığı "kurtarmıştı": Orkun, Yazıtlar, c. I, s. 62. M. VIII. yüzyıl başında Uygurlar şehri almış, M. 142155 arası Basmillerden Uygurlar ve Karluklar işgâl etmiş ve M. 191'de yalnız Karluklar Beşbalığı almıştı: Chavannes, Documents, s. 86 (n) ve Note additionnelles, s. 81. M. 821'de Uygurlar bir Çinli gelini Beşbalık'da karşılarken burada 10000 askerleri vardı: Franke Geschichte, c. II, s. 491. Bundan sonra Beşbalık muhtemelen Uygur kaldı ve 982'de Koço Uygur kaganlarının yazlık ordusu idi: Julien, "Les Oigours". Beşbalık harâbeleri: Stein, Innermost Asia, index "Hoputz'u" (Beşbalık harâbeleri yanında halen bulunan Çin köyü adı) ve bilhassa Dolbejev.
90. M. 600618'de Batı Türk kaganı T'ung Yabgu Amuderya cenupunu fethetti. Hsüantsang M. 630 civarında, Toharistan Yabgusu bulunan Batı Türk kaganı T'ung Yabgu'nun oğlu Şad ve torunu Tigin'i Kunduz ve Belh'teki ordularında ziyaret etmişti: Julien, La vie, s. 6163.
- Chavannes, Documents, s. 52 (n), 156 (n. 1) 157 ve not 2, 158) n), 200, 206'ya göre M. 656660'ta Toharistan yabgusunun adı, Batı Türk Kağanı "Holu" nınki gibi "Shapolo" şeklinde Çince yazılırdı: diğer adı Ashina idi (Türk Kagan soyunun adı): M. 105'te Ashe (Ashiha) Tigin Pulo, Toharistan Yabgusu ve Şağanlan hükümdarı Tish'nin (Tabari'de Tiş AlA'avar, yani Tekgözlü, Tiş olarak adı geçer) kardeşi idi; M. 121'de Toharistan Yabgusu babasının Araplar tarafından esir alındığından Çin'e şikayet etti. Tabari ve Ibn alAşir aynı olayı anlatırlar (108109 olayları): Toharistan "Cabguya" sı (Yabgu)'nun lakabı Şad idi, oğlu Sol. Tarkandı. Şad M. 142'de Şam'a esir olarak getirildi. Chavannes, Notes additionnelles de (index: Tokharistan kelimesi) Toharistan yabguları hakkında daha geç haberler de vardır. Kunduz'da Türk devri eserleri: J. Hackin, "Fouilles.
91. Chavannes, Documents, s. 130 (n), 197. "Folishesatangna" Bâlâ Hisârdır: G. Cunningham, The ancient geography of India (Varanasi 1963), s. 2829.
92. M. 726'da HueiCh'ao bütün Kâbul nehri boyunca, Gandhâra'da, (Peşâver), Kapisa ve Sind kıyısındaki şehirlere hâkim bir Budihist GökTürk kralına rastladı; Bu kralın kardeşi de Gazne'de hâkimdi ve bunlar

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

ile diğer Türk beyleri Buddhist âbideleri yaptırıyorlardı: Fuch's, s. 445449. AlBirûni'nin Mâ lil Hind adlı eserinde Kâbul vâdisindeki Türk sülâlesinin adı Türkşahi'dir ve bunlar X. yüzyıla kadar Sind üstündeki şehirlerinde hâkim kaldılar. Tabari ve Arap müellifleri Kâbul vâdisi hükümdarlarına Kâbulşah ve aynı sülâlenin bir kolu olduğu tasrih edilen Gazne, Seistan, AlRuhhac ve alDâvar hükümdarlarına Rutbil veya Zunbil (Marquart, s. 250252) demektedirler; Tabari, c. I, s. 2706, H. 4160 (M. 661669) olaylarında Rutbil sahib alTürk'ün ve maiyetindeki Türklerin kıssaları vardır.

93. Marquart, s. 250252.

94. Yakût, "Halac" madd, Istahari'ye atfen: "Halaclar eskiden beri, Kâbul (nehri) kıyılarında, Hindistan ve Seistan'da, Gür ötesinde yaşayan bir Türk kavmidir". Halac şehri: Ibn Havkal s. 406.

95. Bk. not 33.

96. Bk. not 34.

97. Bk. not 10.

98. Orkun, Yazıtlar, c. I, s. 106.

99. Franke, Geshicte, c. II, s. 44142

100. Bk. not 34 ve 89.

101. Mağı Kurgan: Slovar, Orkun Amga okumuştur. T. Baykara adı geçen eserde. A. v. Gabain'e atfen ("KökTürklerin tarihine bir bakış", DilTarihCoğrafya Fakültesi Dergisi, II/5, 1944, s. 685696; VIII/3 1950, s. 373379), M#ha okunması imkânını kayd eder.

102. E. Chavannes, "Epitaphes de deux princesses Turques de l'époque des T'ang", Festschrift V. Thomsen (Leipzig 1912), s. 62 v. d.

103. Bk. Jisl.

104. Orkun, Yazıtlar, c. I, s. 170, (kem), 172 (Ötüken), 178 (ilörgünü), 181 (Baybalık).

105. Kızlasov, Istoriya Tuvi, s. 5664.

106. Boyle, s. 54, 58, 236. Hamilton s. 45, 141, 142. A. Heikel, "Les monuments près de l'Orkhon", Inscriptions de l'Orkhon (Helsingfors 1982) S. V. Kiselev, "Drevnie gorodo Mongolii", SA (Moskova 1951/2). Minorsky, "Tamim", Tamim b. Bahr'in ziyaret ettiği şehrin Ordubalık olduğunu, Çin metinlerinden Kırgız Hanının altın otağı elde etmek istediği hakkındaki kaydı bularak isbât etti. Daha evvel Tamim'in gittiği şehir kaganst#pa ve gördüğü "altın hayme" bir stüpa sanılmıştı. Harita: Radloff, Atlas.

107. Makdisi, c. IV, s. 65.

108. Yuk. not 106.

109. Baykara, adı geçen eser, Kisilev, "Drevnie goroda Mongolii"den naklen.

110. Hami Han devrinden beri (M. Ö. 206220) Tölös ili idi ve Uygurlar Tölös boylarındandı; M. 605'te Hami turfan ve Kuça'da bulunuyorlardı: Chavannes, Documents, s. 169, 89 (n. 3), 1415 (n. 8). Julien La vie, s. XIII'de Hamiye Çinlilerin verdiği "I'gu" adının Uygur'dan geldiğini ve I'gu kralının Uygur hükümdarı demek olduğunu söyler.

111. T'ang devrinde (M. 618901) Holoch'uan (Etsingöl olabilir) deki Uygur hatun şehrinin mevcudiyeti hakkında Wang Yentê'nin M. 981'deki rivayeti, EtsinGöl'de daha evvel de Uygurlar bulunduğu işaret eder: Pinks, s. 14. Wang Yentê "şöyle der (Julien, "Les Oigours", s. 54): Holo'da T'ang devrinde bir Uygur Hatununun ordusu vardı. Şehrin temelleri hâlâ durur. Kitan'lar Uygurlara tâbi iken orada Uygurların sürülerini otlatırdı. Uygurlar Kanchou'ya göç edince, Kitan ve Tata'lar buralarda birbiri ile savaşa başladı. "Dr. T. Baykara bu şehrin Kâşgari'nin bahs ettiği "Çin ile Tangut sınırındaki Katunsını şehri", yani Karahoto olduğunu söyler. Wang Yentê'den anlaşıldığına göre Uygur Hatun Şehri M. 981'de yıkılmıştı. Fakat sonradan da Karahoto'da Uygurlar bulundu, Çünkü Karahoto'da Kozlov ve Hedin 12991366 tarihli eserler arasında Uygur yazmaları ele geçirdi: Franke, Geschichte, c. IV, s. 156162, 193194.

112. Bk. not 89.

113. Dolbejev, s. 8793. Pryan; Slovar prjan.

114. Tarım'da başlıca Uygur kaganlıkları. aNot 101'de adı geçen Hami devleti. bM. 850 civarında kurulan

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

Koço Uygur devletini Koço, Yarhoto (Sichou: bks. Pinks) ve Beşbalık'ta orduları vardı, M. 1250'ye kadar müstakil kaldı, ondan sonra Mogollara tâbi oldu; bk. Gabain, Chotscho ve Boyle, chap. VVIII. C856'da Çinlilerin tanıdığı ve eski Batı Türk merkezlerinden Kuça'da kurulan Hakanlık (bk. Kuça: not 11) ve Pinks, s. 61. M. 1001'de Kuça Uygur kaganı Çine elçi yollamıştı: ibib. s. 31. M. XI. yüzyılda Kuça'daki Uygur kaganı Arslan ve ordusu: Bretschneider, c. I, s. 245. Kuça ve Sichou (Yarhoto ve Koço) kaganlıkları, Sung devrinde (M. 9601280) bazen birleşiyordu. Pinks, s. 62 Kansu Uygur Kaganlıkları ile de bağları vardı: İbid.

115. Yangti'nin tahta M. 604'te çıkmasını müteakip Tölös'ler Kansu'nun şimal batısına ilerlemeğe başladılar (esasen bu yerler protoTürk ve Türk milletlerinin eski vatani idi: bk. not. 32): Franke, Geschichte, c. II, s. 332. Çin de bu illere vâli olarak GökTürk beylerini yolladı (M. 618'den evvel sonradan kagan olan "K'iuete" Şad; sonradan "Hingsiwang" Kagan olan "Mishe"): Chavannes, Documents, s. 22, 39. M. 632'de Tölös beyi "K'ipi Holi", Kanchou ve Liangchou arasındaki bölgeye yerleşti: ibid. s. 88 ve not K. M. 690705'te üç "Huiho" (Uygur) boyu, E'ipi, Hsekie ve Kun, Kanchou ve Liangchou arasındaki bölgeye, kendi beyleri "Tukiechi" idâresinde yerleştiler: Liu Mautsai, OstTürken, not 1776. M. 715'te Uygurlar Çinlilere Kansu'dan geçen ve Türkistan'a giden kervan yolunu kapattılar: Franke, Geschichte, c. II, s. 441. M. 676'da Batı Türkleri ve Tibetliler Liangchou ve Kükenor bölgesini aldılar. İbid. s. II, s. 397. M. 705706'da Kül Tigin, Shachou (Tunhuang) yanında, Çinlilere karşı muhârebe etti: Chavannes, Documents, s. 180181 (n), 289 (n). Kansu Uygur kaganlıkları (Pinks, s. 60, 61, 65, 73, 79): a) Kanchou Uygur kaganlığı, bazen Sichou (Yarhoto ve Koço) kaganlığı: bk. not 110) ile beraber olup M. 8721003 arasında mevcut idi. b) Ts'inchou Uygur Kaganlığı M. 947'de kuruldu. c) M. 988'dan evvel Liangchou bir Uygur devleti başkenti oldu. d.) shachou (TunHung) hakanlığı (M. 9881036). M. 840'taki göç esnasında, Uygurlar Kansuya EtsinKöl'deki şehirlerinden gelmişlerdi: Julien, "Les Oigours", s. 54.
116. Yar hoto (Si, Kiaho): Chavannes, Documents, s. 6, 7, 11, 74, (n), 101 (n, 105). Stein, Innermost Asia, s. 712, 1048 (Yarhoto'da bulunan Uygur Yazmalar.).
117. Tsük'ü Hunlarından Nganchou M. 439460 arasında evvelce de Tsük'ü idaresinde bulunan Turfan'da devlet kurmuştu: Franke, Templeinschrift, s. 5, 1723. GökTürk kagan sülâlesi Ashina boyu da muhtemelen bereberdi: bk. yukarıda not 32. Koço merkezinde mabet m. Anchou tarafından M. 445'de yapılmıştı; merkezde ve mabet M yanında bulunan ordukurgan da o devirden olabilir: Grünwedel, Idikut, s. 27, 28 (M. mabeti) ve s. 1719 (hantura). M. 607'de M. 507'den beri Turfanı idâre eden Çinli sülâle Batı Türk idaresine geçti ve Türkleşti: Chavannes, Documents, s. 109. Batı Türklerinden sonra M. 611'de Tölös'ler Turfan şimâli ne yerleşti: ibid. s. 89 (n. 3). M. 636'dan evvel "Tch'oulo" Kaganın oğlu Turfan vâlisi idi: ibid. s. 175176. M. 639'da Tölös beyi "K'ipi huoli" Çinliler adına Koço'yu aldı: Franke, Geschichte c. II, s. 397, 443. M. 670'te Tibetliler ve M. 670'te Türgişler Turfanı aldı: ibid. c. II, s. 397, 443. Turfanda Basmlil ve Türgişlerden mürekkep Türkler yaşıyordu ve Türgiş paraları bulundu: Gabain, Chotscho s. 20 ve not 2426. Turfan M. 751'e kadar Türgişler, Uygurlar, Çinliler ve Tibetlilerin eline geçti: Chavannes, Documents, s. 78 n. 3) ve Franke, Geschichte, c. II, s. 482 M, 760 civarında Koço ve etrafı Ordubalık'ta başkenti olan Uygur kaganlarına tâbi idi. Şehirde Uygur vâlisi (balık beği) bulunuyordu. Abideler ise Türk bey ve hatunları tarafından ve istisnâsız olarak Türk oldukları adlarından bilinen sanatkârlara yaptırılıyordu; Müller "Pfablinschrift". Koço Uygur kaganlığı: bk. yukarıda not III. Koço tarihi hakkında bilgi: Grünwedel Idikut. "Idiz eb"; Müller, "Uigurica" II. S. 3738.
118. Pinks, s. 112.
119. İbid. not 677.
120. Gray, lev. 44 (M. 600 civarında): Burkan S#kyamuni'nin doğduğu şehrin Çin şehri tarzında resmi; ibdi. lev. 56 (M. IX: yüzyol ortası): Tibet kraliçesinin şehri.
121. Tolstov, "Groda Guzov", s. 56 vd.
122. Hudüd, s. 22, 122, 306, 308, 312, 353, 311. Barthold, Turkestan, s. 118. Sümer, s. 6162. Tolstov, "Groda Guzov", s. 5111 Id. Po drevnim deltam. s. 252, 214, vd. Abü alFidâ, s. 204. Oğuz yabgusunun "K. r. Mâniâh" Dagında, "D. r. mü" adlı kalesinden de karışık surette bahs eder. Bu dağ Abü alFidâ'ya göre "B. r. tas" Türklerinin hududundadır. Aynı müellif K. R. Maniah Dağındaki B. r. tas meliğinin kalesinden s. 221'de bahs eder. B. r. tas'ı Bulgar okuyanlar vardır. Bk. Hudüd, index "Burtas". Oğuzların Bulgar daki yaylası hakkında da bir rivâyet vardır: AlMakrezi, Kitâb alsulûk li ma'rifat duwwal al mulûk (Kahire 1956), s. 30.
123. Hudüd, s. 22. Barthold, Turkestan, s. 153, 118, 119, 251, 298. Sümer, s. 6162. Tolstov, Po drevnim

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

deltam. s. 273: Cend şimdiki Cankaledir. Bu haberlerde saray ve bağçe harâbeleri Kalıntıları: M. A. Orlov, "Pamyatniki sadovoparkovogo isskustva Srednevekevogo Horezma", Arheologičeskieetnografičeskie raboti Horezmskoy ekspeditsi 194548, s. 66 v. d.

124. Barthold, Turkestan, s. 178.

125. Tolstov, "Groda Guzov", s. 5111.

126. Bk. not 27.

127. Bk. not 123.

128. Meselâ Pugaçenkova Rempel, s. 185187.

129. Kara: Yûsûf Hâs Hâcib, beyt 5065. Diğer kelimeler: Slovar.

130. Bk. Kâşgari, İndex.

131. Bk. not 133.

132. Barthold, Turkistan, s. 134, 136.

133. Uygur Türkçesinde "karşı": Caferoğlu, TTV, not 131B'ye atf. Kâşgari c. III, s. 314: Karşı: kasr alMalik". Ibid. c. I, s. 255, 423 (karşı kasr olarak tarif edilir). Kasr köşk demektir. Bk. yukarıda not 4 ve Burhânı Kâti, "köşk": "Türkide dahi köşk denir. Arabide kasr derler". Yusuf Has Hacib, beyt 4246: "Bu beğler evi atı "karşı" turur Bu "karşı" içindeki karşı turur" (Bu beyler evinin adı karşıdır Karşı içindekiler birbirine karşı durur).

134. Yâkût, "Nasaf".

135. Bk. Yakut, kahandaz veya kuhundiz kelimesinin tarifi. Farsça'dan alındığı için, kuhandiz de denir.

136. Pritsak, "Karahanlılar".

137. Bk. Not 3.

138. Bk. not 7175.

139. Bernstam, MIA 26, s. 253262.

140. Yakût, "Samarkand", (sultanın kuhandiz'i). Bunun yeri: Isoriya Samarkanda, s. 154.

141. Yâkût, "Nisâbü" ve Ibn Havkal, s. 417.

142. AlMu'ayyad'in adı: M. Köymen, "Sencer", IA (İstanbul 1966).

143. Kâşgari, c. III, s. 149. "tungalp Er. Merv şehrini yapandır". Mervin planı: Pugaçenkova, Turkmenistan, s. 19 (en eski şekil) s. 42 (Parthe devri), s. 191 (Selçuklu devrinde Merv).

144. Tabakat, s. 127.

145. H. Kerimân, Reyy Bastan, Teneran H. 1245, s. 199202.

146. Önder, harita I ve Uzluk, s. 35, III.

147. Önder.

148. "Könyah Ki. Kuhu Kâfi der vakt est".

149. Bk. not 38.

150. Bk. Esin, "Selçuk". Yazma Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir (Person 174).

151. "Altı yüzlü cihan şehri": bk. not 47.

152. Ordubalıkda ejder ve arslan heykelleri: not 103. Chou devri şehri: not 22a.

153. Bk. E. Esin, "Âlmadinat alfâdilâh, the early Turkish Islamic city," proceedings of the Seminar on the Islamic city, London 1971 (baskıda).

154. Goruk: Narşahi, s. 2627.

Kaynaklar:

➤ A B A W. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

- A P A WAbhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
- AgaeevaPatseviçE. I. AgaeevaG. I. Patseviç, "İz istorii osednih poselenii i gorodov yujnogo Kazahstana" TIIANK, V (Almaata 1950/1).
- ANAkademiya Nauk.
- Andrews, ShrinesF. H. Andrews, Wallpaintings from ancient shrines of Central Asia (London 1948).
- Barthold, TurkestanW. Bartbold, Turkestan down to the Mongol invasion. (London 1928).
- BangGabainBk. T. T.
- BangRachmatıW. BangR. Rachmatı, "Die Legende von Oghuz Qaghan", SPAW (Berlin 1932).
- BaykaraT. Baykara, M. XI. yüzyıldan evvel Türk şehri (doktora these'i, İstanbul 1971).
- BealS. Beal, Siyuki (Calcutta 1963).
- Bernştam, "Drevneturskiy dokument"A. N. Bernştam, "Drevneturoskiy dokument iz Sogda" Epigrafika Vostaka, V (Moskova 1951).
- Bernştam, «SA XI"A. N. Bernştam, "Osnevnii etapii istorii kultura Semireçya i Tyan'şanya, SA XI (Moskova 1949).
- Bernştam, «MIA 14", A. N. Bernştam, «Trudı Semireçenskoy ekspeditsi Çuskaya dolina" MIA 14 (Moskova 1950).
- Bernştam, MIA 26A. N. Bernştam, "İstorikoarheologičeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan' şanya i PamiroAlaya", MIA 26 (Moskova 1952).
- Burhanı 'Katı İstanbul, H. 1287 baskı.
- Ibn Bibilbn Bibi, AlAv#mir al'Al#ıyyah A. alumur al'Al#ıyyah, A. Erzi tıpkı basım (Ankara TTK 1956).
- BibnovaM. A. Bibnova, "Srednevekovie poselenie Aktepe", Arheologičeskie pamyatnıkı Talasskoy doline (Frunze 1963).
- BiotE. Biot, Le Tcheouli, Paris 1891).
- BoyleJ. Boyle, 'Ata Melih Juvaini's History of the WorldConqueror (Manchester 1958).
- BretschneiderE. Bretschneider, Medieval researches from Eastern Asiatic sources (London 1967).
- BSOASBulletin of the School of Oriental and African studies.
- CaferoğluA. Caferoğlu, Uygur sözlüğü (Ankara TDK 1934).
- Chavannes, DocumentsE. Chavannes, Documents sur les TouKiue (Turcs) Occidentaux et Notes additionnelles (Paris 1903).
- Chavannes, DocumentsE. Chavannes, "Epitaphes de deux princesses turques de l'epoque des T'ang 695719", 17. Thomsen Festschrift (Leipzig 1912).
- Chavannes, "Le cycle turc"E. Chavannes, "Le cycle turc des douze animaux", ToungPao (1906).
- Çağatay S. Çağatay, Altun Yaruktan iki parça (Ankara 1945).
- DolbejevE. V. Dolbejev, "V poisah razvalin Bişbalıka", Zapiski Vostoçnago otdelenia imperaterskago russkaya arheologičeskago obsçestva, cild. XXIII (Petrograd 1915).
- DowsonJ. Dowson, A classical dictionary of Hindu mythology (London 1961).
- Eberhard, Çin W. Eberhard, Çin Tarihi (Ankara 1947).
- Esin, Buddhist and Manichean Turkish artE. Esin, Antecedents and development of Buddhist and Manichean Turkish art (Türk Kültürü elkitabı 11. cildine ek. Milli Eğitim Basımevi, 1967).
- Esin, "Cakravartin"E. Esin, "The Turkic and İlkhaniid universal monarch representation and the cakravartin", Proeedings of the XXVİth Congress of orientalist, c. II, (Delhi 1968).
- Esin, "Mengsün" E. Esin, "GökTürklerin ecdâdından Tsük'ü Mengsün (M. 367433) devrinde sanat", Türk Kültürü 100 (Ankara Şubat 1971).
- Esin, "Qubbah"E. Esin, "AlQubbah alTurkiyyah", Atti del III Congresso di studi Arabici e Islamici

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

(Napoli 1967).

- Esin, "Selçuk"E. Erin, Selçuk devrine âid resimli bir Anadolu yazması", Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Târihi Enstitüsü Yayınları cild 1 (İstanbul 1963).
- EvtyuhovaL. A. Evtyuhova, "Yujnaya Sibir v dervnosti", Po sledam drevnih kultur (Moskova 1954).
- Aba AlFidaAba alFida, Takvim albulden (Paris 1840).
- Franke, GeschichteO. Franke, Geschichte des chinesischen Reiches (Berlin 1925).
- Franke, Tempelinschrift. O. Franke, Eine chinesische Tempelinschrift aus İdikutshahri Turfan (Berlin 1907).
- FuchsW. Fuchs, "Huei Ch'aos Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentralasien um 726" SPAW (Berlin 1938).
- Gabain, Chotscho A. von Gabain. Das uigurische Königreich Chotscho (18501250) (Berlin 1961).
- GöblR. Göbl, Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien (Wiesbaden 1967).
- GranetM. Granet, Danses et légendes de la Chine ancienne (Paris 1957). GrayB. Gray, Buddhist cave paintings et Tunhaung (Britain, U. S. A. 1959).
- GrigorievS. V Grigoriev, "Talubarzu", Trudi Otdela Vostaka Gos. Ermitaja I (Leningrad 1940).
- de Groot, HunnenJ. J. M. de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit (Berlin 1921).
- Grünwedel, "İdikut"A. Grünwedel, "Berichte über archaeologische Arbeiten in İdikutshahri in 19021903", ABAW XXIV/2.
- Grünwedel, KultstaettenA. Grünwedel, Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisches Turkestan (Berlin 1912).
- Ibn HallikınIbn Hallikın, Wafayet ala' ayn (tarihsiz Bulak baskısı.).
- HambisL. Hambis, Toumchouq, Doubdoulaqour et Soubachi c. I, II, III (Paris 1961, 1964, 1967).
- HamiltonJ. R. Hamilton, Les Ouighours à l'époque des Cinq dynasties (Paris 1955).
- Ibn HavkalConfiguration de la terre, fransızca terceme J. H. Kramers, G. Wiet (Paris 1964).
- HeikeiO. Heikel, "Voyage jusqu'à l'Orkhon", Inscriptions de l'Orkhon (Helsingfors 1892).
- HididV. Minorsky, İJudüd al 'diem (Loudon 1937).
- Ibn Hurzabahlbn Hurzabah, Kitab almas#lik wa almam#lik, (Leiden 1889).
- İslam Ansiklopedisi.
- InscriptionsLes inscriptions de l'Orkhon (Helsingfors 1892).
- İstahrilstahri, Almas#lik wa almam#lik, (Kahire 1969).
- İstoriya SamarkandaAkad. Nauk Uzbekskoy SSR, İstoriya Samarkanda. (Taşkent 1963).
- JA, Journal Asiatique.
- JislL. Jisl, "Kül Tigin anıtında 1958'de yapılan arkeolojik araştırmaların neticeleri", TTKB (Temmuz 1963).
- Julien, "Les Oigours"S. Julien, "Ler OigoUrs". JA (Ocak 1947).
- Julien, La vieS. Julien, Histoire de la vie de. HiouenThsang (Paris 1853).
- Kamus'Âsım Efendi, Tercemei Kamus (İstanbul H. 1272).
- AlKalkaşandiAl Kalkaşandi, Subh al#' ş# (Kahire 1963).
- KaşğariMahmüd Kaşğari, Divanu lugat alTurk, B. Atalay bask. TTK (Ankara 194143).
- Kisilev, "Drevnyaya istoriya Sibiri", S. V. Kisilev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri", MIA 9 (Moskova 1949).
- Kisilev, "Goroda Mongolii" S. V. Kisilev, "Drevnie goroda Mongolii", SA (Moskova 1957/2.).

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

- Kızlasov, TuvaP. R. Kızlasov, Istoriya Tuvi v Srednie Veka (Moskova 1969).
- KıyaştornıyS. G. Kıyaştornıy, "Problemi ranney istorii plemeni Turk (Ashina) ", Novoe v Sovietskoy arheologii (Moskova 1965).
- Kojemyako, "Osedlie poseleniya"P. N. Kojemyako, "Osedlie poleniya Talasskoy dolini" Arheologičeskie pamyatniki Talasskoy doline (Frunze 1963).
- Kojemyako, Rannesnednevekovie gorodaP. N. Kojemyako, Rannesrednevekovie goroda i poseleniya Ćuskoydolini (Frunze 1959).
- LavrovV. A. Lavrov, Gradostroitel'naya kul'tura Sredney Azii (Moskova 1950).
- Le Coq, Buddh. SpaetantikeA. von Le Coq, Buddhistische Spaetantike in Mittelasien (Berlin 192228).
- Le Coq, Chotscho, A. von Le Coq, Chotscho (Berlin 1913).
- Le Coq, Manichaica I, II, IIIA. von Le Coq, "Türkische Manichaica aus Chotscho", APAW 1912,
- (TDK baskısı İstanbul 1936) (I), II (1919), III (1922).
- LéviChavannesS. LéviE. Chavannes, "L'itinéraire d'Ouk'ong", JA (Paris 1895).
- LevinPotapov E. LevinL. Potapov, The peoples of Siberia (ChicagoLondon 1964).
- Liu Mau. Ts'ai, OstTürkenLiu MauTs'ai, Die chinesischen Nachrichten zurGeschichte der OstTürken (T'uküe) (Wiesbaden 1958).
- Liu MauTs'ai, KutschaLiu MauTs'ai, Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. V. bis zum 6. Jh. N. Chr. (Wiesbaden 1969).
- MaenchenO. Maenchen, "The language of the Huns", Trudi XXV. Mejdunarodnogo Kongressa Vostokovedov, c. III (Moskova 1963).
- MakdisiKitab albad' va tarih (Paris 1889).
- MarquartJ. Marquart, Eranşahr (Berlin 1901).
- Mas'üdi Mas'üdi, Murac alzahab (Kahire 1958).
- MDAFAMémories de la Délégation archologique française en Afghanistan.
- Minorsky, "Tamim"V. Minorsky, "Tamim Ibn Babr's journey to the Uigurs", BSOAS XXI/34 (London 1948).
- MTBMemoris of the Toyo Bunka Müller, "Pfah"F. M. K. Müller "Zwei Pfahlschripte aus Turfan", APAW 1915.
- Müller, "Uigurica" I, II, IIIF. W. K.
- Müller, "Uigurica" I, II, III, APAW 1908, 1910, 1922.
- MüllerGabainG. M. K. MüllerA. von Gabain, "Uigurica" IV, APAW 1931.
- NarşahiNarşahi, Tarihi Buhari (Paris 1892).
- OkladnikovA. P. Okladnikov, Ancinet populations of Siberia and its cultures (Cambridge, Mass. 1959).
- Orhun, KalyanamkaraH. N. Orhun, Kalyanamkara ve Pipamcara hikayesinin uygurcası TDK (İstanbul 1940).
- Orkun, YazıtlarH. N. Orkun, Eski Türk yazıtları (İstanbul 1936).
- ÖnderM. Önder, "Konya kalesi ve figürlü eserleri", VI. Türk Tarih Kongresi bildirimleri (TTK Ankara 1967).
- PinksE. Pinks, Die Uiguren von Kanchou in der frühSung Zeit (Wiesbaden 1958).
- Pritsak, FürstenlinieO. Pritsak, Die Bulgarische Fürstenlinie (Wiesbaden 1955).
- Pritsak, "Karahanlılar"O. Pritsak, "Karahanlılar", IA (İstanbul 1955).
- Pritsak, "Qara"O. Pritsak, "Qara", Z. V. Togana Armağın (İstanbul 195055).
- Pugaçenkova, İsskustvo TurkmenistanaG. A. Pugaçenkova, İsskustvo Turkmenistana (Moskova

ORDUĞ (BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLULARA KADAR TÜRK HAKAN ŞEHİRİ)

(1967).

- Pugaçenkova, TurkmenistanG. A. Pugaçenkova, Puti razvitiya arhitekturi yujnogo Turkmenistana poru rabovladieniya i feodalizma (Moskova 1958).
- PugaçenkovaRempel' (1958)G. A. PugaçenkovaL. I. Rempel', Vıdayuşçiesya pamyatniki arhitekturi Uzbekistana (Taşkent 1958).
- PugaçenkovaRempel' (1963) G. A. PugaçenkovaL. I. Rempel', Istoriya iskusstv Uzbekistana (Moskova 1965).
- RachmatiG. R. Rachmati, "Türkische Turfan texte VII; ", APAW (Berlin 1936).
- Radloff, AtlasW. Radloff, Atlas der Alterthümer der Mongolei (Petrograd 1896).
- Radloff, Suvarnaprabhasa W. Radloff, Suvarnaprabhasa (Leningrad 1930).
- SASovietskaya Arheologiya.
- SPAWSitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
- ShiratoriK. Shiratori, "On the territory of the Hsiungnu Prince Hsiut'u Wang", MTB (Tokyo 1930). Slovar'Drevneturskiv Slovar' (L. 1969).
- SmirnovA. P. Smirnov, "Osnovnie stapi istorii goroda Bulgara i ego istoričeskaya topografiya", MIA 42 (Moskova 1954).
- SmirnovaI. S. Smirnova, Katalog monet s gorodişçe Pencikent (Moskova 1963).
- Stein, Innermost AsiaA. Stein, Innermost Asia (Oxford 1928).
- Stein, SerindiaA. Stein, Serindia (Oxford 1921).
- SümerF. Sümer, Oğuzlar (Ankara 1967).
- TabakatMinhac alDin, Tabakat alNaşiri (London 1881).
- TDKTürk Dil Kurumu.
- TIIAEANKTrudı Institut istorii, arheologii i etnogr. Ak. Nauk Kazhshoy SSR.
- Togan, Ibn FadlinZ. V. Togan, Ibn Fadlins Reisebericht (Leipzig 1938).
- Tolstov, Altkhorezmische Kultur. S. P. Tolstov, Auf den Spuren der Alt Khomezmischen Kultur (Berlin 1953).
- Tolstov, "Goroda Guzov" S. P. Tolstov, "Goroda Guzov", Sovietskaya Etnografiya (Moskova 1947/3).
- Tolstov, "Les Scythes" S. P. Tolstov, "Les Scythes de l'Aral et du Khorezm", Irenica Antiqua I. Tolstov, Po drevnim deltam. S. P. Tolstov, Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta (Moskova 1952). TucciG. Tucci, Theory and practise of the mandala (London 1961).
- TTKBTürk Tarih Kurumu Belleteni.
- TTKTürk Tarih Kurumu.
- T. T. W. BangA. von Gabain, Türkische Turfantexte, SPAW 1929 (I, II), 1930 (III, IV), 1931 (V). TuranO. Turan, 'Selçuklular' (İstanbul 1969).
- UzlukŞ. Uzluk, Konya köşkü, (F. Sarre'nin Konya köşküne âit eserinin tercemesi ve ilâveler) (TTK, Ankara 1967).
- YazıcızadeYazıcızade, Taverihil'i Selçuk, Th. Houtsma bask. (Leide 1902).
- Yusuf Has HacibYusuf Has Hacib, Kutadgubilik, R. Arat bask. (İstanbul 1947).
- ZDMGZeitschrift der Deutsclten Morgenlaendischen Gesellschaft.